

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιβλέπων καθηγητής:
Συμεών Μηναιΐδης

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΟΥΦΤΗ ΚΑΙ Ο ΙΕΡΟΣ ΝΟΜΟΣ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

ΕΡΓΑΣΙΑ

Βασιλείου Γ. Κουφογιαννίδη

ΚΟΜΟΤΗΝΗ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2011

Το σύμβολο στο υπόβαθρο του εξωφύλλου είναι το όνομα του Αλλάχ στα αραβικά

*Αφιερώνεται
στην πανέμορφη Θράκη
και τους κατοίκους της*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται δύο συναφή μεταξύ τους θέματα που απασχολούν την ελληνική πολιτεία, ιδίως τις δύο τελευταίες δεκαετίες (ήτοι από τις αρχές της δεκαετίας του 1990), και για τα οποία οι εντός και εκτός συνόρων αντιδράσεις εντείνονται συνεχώς, έχοντας ήδη φέρει την Ελλάδα σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση, ακόμη και ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.

Πρόκειται, αφενός, για το *θεσμό του Μουφτή* και ειδικότερα για τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητές του επί των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών και, αφετέρου, για την *εφαρμογή της «Σαρία»*, ήτοι του Ιερού Νόμου του Ισλάμ. Τα δύο αυτά θέματα έχουν προεκτάσεις εξίσου πολιτικές, νομικές και κοινωνικές.

Από *νομική άποψη*, που είναι και η πλέον ενδιαφέρουσα, τίθενται μείζονα ζητήματα παραβίασης διατάξεων τόσο του ελληνικού Συντάγματος όσο και κανόνων του διεθνούς δικαίου θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ιδίως της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου).

Από *πολιτική άποψη*, τα εν λόγω θέματα αποτελούν το αντικείμενο διαρκών συζητήσεων, διαπραγματεύσεων και ζυμώσεων, τόσο σε εσωτερικό όσο και σε διπλωματικό επίπεδο (με έτερους συνομιλητές την μουσουλμανική μειονότητα και την Τουρκία, αντίστοιχα), οι οποίες, όμως, ακόμη δεν έχουν αποδώσει (ωφέλιμους) καρπούς.

Τέλος, από *κοινωνική άποψη*, είναι αναμφισβήτητο ότι η μουσουλμανική (τουρκογενής, πομακική και αθιγγανική) μειονότητα βιώνει, εξαιτίας της χρόνιας αδράνειας των αρμοδίων ελληνικών αρχών, μία άδηλη –πλην όμως έκδηλη– δυσμενή μεταχείριση και περιθωριοποίηση, σε σχέση με τον υπόλοιπο ευρύτερο κοινωνικό ιστό. Υποστηρίζεται δε από διάφορες πηγές ότι το γεγονός αυτό επιχειρούν να εκμεταλλευτούν διάφοροι παράγοντες, αποσκοπώντας στην εξυπηρέτηση εξωγενών συμφερόντων, αρχικά διά του προσεταιρισμού και εν συνεχεία διά της εθνοτικής ομογενοποίησης του μειονοτικού πληθυσμού.

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης γίνεται συνοπτική παρουσίαση του Ιερού Νόμου του Ισλάμ και του θεσμού του Μουφτή εν γένει. Στο δεύτερο κεφάλαιο, παρουσιάζεται ο θεσμός του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη και τα ζητήματα που ανακύπτουν, ιδίως ως προς τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητές του. Στο

τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι παραβιάσεις του Συντάγματος και του διεθνούς δικαίου θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, από την εφαρμογή του Ιερού Νόμου του Ισλάμ, τόσο σε ουσιαστικό όσο και σε δικονομικό επίπεδο. Τέλος, στο επίμετρο της μελέτης, καταρχάς γίνεται σύντομη αναφορά στις πολιτικές και κοινωνικές συνιστώσες του όλου θέματος, και στη συνέχεια προτείνονται πιθανές λύσεις για τα προβλήματα που, υπό το ισχύον καθεστώς, συνεπάγονται (κυρίως για τη Δυτική Θράκη) τόσο ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας του θεσμού του Μουφτή, όσο και η εφαρμογή του Ιερού Νόμου του Ισλάμ.

Κουφογιαννίδης Γ. Βασίλειος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	v
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	ix
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1.1. Εισαγωγικά στοιχεία για τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ («Σαρία»)	1
1.2. Εισαγωγικά στοιχεία για το θεσμό του Μουφτή	5
1.2.1. Συνοπτική ιστορική εξέλιξη του θεσμού του Μουφτή έως και την Οθωμανική αυτοκρατορία	6
1.2.2. Η γνωμοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή	9
2. Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΟΥΦΤΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	
2.1. Ιστορική εξέλιξη	11
2.2. Το ισχύον νομικό καθεστώς	14
2.3. Τα κύρια ζητήματα που ανακύπτουν υπό το ισχύον καθεστώς	
2.3.1. Οι κατά τόπο αρμοδιότητες των Μουφτειών	17
2.3.2. Η ανάδειξη του Μουφτή	19
2.3.3. Χηρεία της θέσης του Μουφτή	23
2.3.4. Τοποτηρητής της Μουφτείας	24
2.4. Οι (μη δικαιοδοτικές) αρμοδιότητες του Μουφτή σύμφωνα με το ισχύον νομικό καθεστώς	25
2.4.1. Θρησκευτικά καθήκοντα	25
2.4.2. Τέλεση γάμων	26
2.4.3. Γνωμοδοτήσεις	26
2.4.4. Διορισμός και παύση μουσουλμάνων ιερουργών	27
2.4.5. Βακουφική περιουσία	28
2.4.6. Πράξεις ελεημοσύνης (zekat)	29
2.4.7. Ιεροδιδασκαλεία	29
2.5. Οι δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή	
2.5.1. Ισχύον νομικό καθεστώς	30
2.5.2. Ζητήματα που ανακύπτουν	31
2.5.2.1. Είναι ο Μουφτής «δικαστής» σύμφωνα με το Σύνταγμα;	32

2.5.2.2. Η τοπική αρμοδιότητα του Μουφτή	34
2.5.2.3. Το υποκειμενικό πεδίο της δικαιοδοσίας του Μουφτή	35
2.5.2.4. Αποκλειστική ή συντρέχουσα δικαιοδοσία;	37

3. Η «ΣΑΡΙΑ» ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

3.1. Εισαγωγή: Περιπτώσεις από την πρακτική των Ιεροδικείων	
3.1.1. Περίπτωση 1 ^η (αντισυνταγματικότητα ρυθμίσεων της Σαρία) ...	39
3.1.2. Περίπτωση 2 ^η (η «δικονομία» των Ιεροδικείων)	41
3.2. Ουσιαστικές συγκρούσεις του Ιερού Νόμου με το Σύνταγμα και με το διεθνές δίκαιο θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων	43
3.2.1. Οι κυριότερες ουσιαστικές ρυθμίσεις του Ιερού Νόμου του Ισλάμ	44
3.2.2. Οι επιμέρους ουσιαστικές συγκρούσεις	
3.2.2.1. Η ισότητα των δύο φύλων	45
I. ΣΥΖΥΓΟΙ	46
II. ΓΑΜΟΙ ΔΙ' ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΩΝ	49
III. ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΙ	50
3.2.2.2. Η υπεροχή του συμφέροντος του παιδιού	
I. ΑΝΑΘΕΣΗ ΓΟΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ	51
II. ΟΙ ΓΑΜΟΙ ΑΝΗΛΙΚΩΝ	55
3.3. Παντελής απουσία δικονομίας στα Ιεροδικεία και προσβολή των εγγυήσεων της δίκαιης δίκης	59
3.3.1. Το δικαίωμα προηγούμενης δικαστικής ακρόασης	59
3.3.2. Το δικαίωμα άσκησης αποτελεσματικής προσφυγής	62

4. ΕΠΙΜΕΤΡΟ

4.1. Η πολιτική και η κοινωνική διάσταση του θέματος	67
4.2. Προτεινόμενες λύσεις	69
4.2.1. Επί του θεσμού του Μουφτή	70
4.2.2. Επί του ζητήματος της εφαρμογής του Ιερού Νόμου του Ισλάμ	72

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚ	Αστικός Κώδικας
ΑΠ	Άρειος Πάγος
αριθ.	αριθμός
Αρμ	Αρμενόπουλος [νομικό περιοδικό]
ΒΔ	Βασιλικό Διάταγμα
βλ.	βλέπετε
ΔιΔικ	Διοικητική Δίκη [νομικό περιοδικό]
ΔΣΑΠΔ	Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
ΔΣΟΚΠΔ	Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα
εδ.	εδάφιο
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΔΑ	Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
ΕΕΝ	Εφημερίς Ελλήνων Νομικών [νομικό περιοδικό]
ΕισΝΑΚ	Εισαγωγικός Νόμος Αστικού Κώδικα
ΕισΝΚΠολΔ	Εισαγωγικός Νόμος Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας
ΕλλΔνη	Ελληνική Δικαιοσύνη [νομικό περιοδικό]
επ.	επόμενες (ενν. σελίδες ή ενότητες)
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
Ιερ	Ιεροδικείο
ΚΠολΔ	Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας
ΜονΠρ	Μονομελές Πρωτοδικείο
Ν.	Νόμος
ΝΔ	Νομοθετικό Διάταγμα
ΝοΒ	Νομικό Βήμα [νομικό περιοδικό]
NOMOS	Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών “NOMOS”
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
Ολ.	Ολομέλεια
όπ.π.	όπως παραπάνω
παρ. ή §	παράγραφος

ΠΔ	Προεδρικό Διάταγμα
ΠολΠρ	Πολυμελές Πρωτοδικείο
ΠΠ	Πρόσθετο Πρωτόκολλο (στην ΕΣΔΑ)
Σ	Σύνταγμα
ΣΔΓ	Σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεως κατά των γυναικών
ΣΔΠ	(Διεθνής) Σύμβαση (του ΟΗΕ) για τα Δικαιώματα του Παιδιού
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση (του γράφοντος)
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΣυνΘΕΚ	Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΤΝΠ ΔΣΑ	Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών
ΤοΣ	Το Σύνταγμα [νομικό περιοδικό]
υποσημ.	υποσημείωση
ΧΘΔ	Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (της Ευρωπαϊκής Ένωσης)
ΧρΙΔ	Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου [νομικό περιοδικό]

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Εισαγωγικά στοιχεία για τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ («Σαρία») ¹

Το Ισλάμ είναι θρησκεία απόλυτα μονοθεϊστική και θεοκρατική. Διαμορφώθηκε με το κήρυγμα και τη δράση του Προφήτη Μωάμεθ. Η λέξη «Ισλάμ» (εκ του αραβικού *Islām*)² σημαίνει υποταγή στο Θεό. Όποιος αποδέχεται τη στάση υπακοής, εξάρτησης και ολοκληρωτικής αφοσίωσης στο Θεό («Αλλάχ», εκ του αραβικού *Allāh*), ονομάζεται «μουσλίμ» (εκ του αραβικού *muslim*), δηλαδή υποταγμένος στον Ύψιστο. Το Ισλάμ είναι ίσως ο πληρέστερος ηθικός θείσμος. Το ισχυρό του σημείο είναι μάλλον ο νόμος, παρά η θεολογία του. Η δύναμή του έγκειται στη θεολογία του ως «νόμου». Τούτο εξηγείται από την κυρίαρχη παρουσία του Θεού: είναι ο Δεσπότης του σύμπαντος και της ανθρώπινης ζωής και όλοι υποχρεούνται στην πλήρη υποταγή σε Αυτόν, ιδίως διά της τηρήσεως των εντολών Του. Ευσεβής είναι εκείνος ο Μουσουλμάνος που συμμορφώνει την καθημερινή ζωή του προς το, μέσω του Προφήτη Μωάμεθ, θεόθεν πρότυπο. Συνεπώς, ο (ισλαμικός) νόμος, που περιγράφει αυτό το πρότυπο, έχει σπουδαία βαρύτητα για τον ευσεβή Μουσουλμάνο.

Ο εν λόγω θεόπνευστος και θεόσταλτος Ιερός Νόμος του Ισλάμ ονομάζεται **Σαρία** (εκ του αραβικού *Shaṛīʿa*) ή *Σερι* ή *Σεριάτ* και σημαίνει «το μονοπάτι που οδηγεί στην πηγή (ύδατος)». Είναι ο ασφαλής και σίγουρος δρόμος που θα οδηγήσει τον Μουσουλμάνο στη σωτηρία κατά την Ημέρα της Κρίσης.

1. Πηγές: **α)** Κτιστάκις Ιωάννης, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες – Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 29 επ., **β)** Επίσημη ιστοσελίδα του Κέντρου Συμπαράστασης Παλινοστούντων Μεταναστών (ΚΣΠΜ) http://www.kspm.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=68&Itemid=95, **γ)** Βικιπαίδεια (ελληνική έκδοση της Wikipedia), «Σαρία», <http://el.wikipedia.org/wiki/Σαρία>, **δ)** Κασιράς Λεωνίδας, «Η ανάδειξη των μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργιών-Μουφτήδων κατά το ισχύον δίκαιο», http://www.katsiras.gr/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=140&Itemid=24, **ε)** Ζιάκας Γρηγόριος, «Ιερωσύνη και λατρεία στο Ισλάμ και τις Ανατολικές θρησκείες», http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/z_symposio_1.html, **στ)** Γιαννουλάτος Αναστάσιος (Αρχιεπίσκοπος Τυράνων και πάσης Αλβανίας), «Ισλάμ – Θρησκευτολογική επισκόπησης», Εκδόσεις «Πορευθέντες», Αθήνα, 1975, ιδίως σελ. 195-212 (για τις ηθικές κατευθύνσεις του Κορανίου και της ισλαμικής παράδοσης) και σελ. 212-218 (για τη Σαρία).

2. «Η λέξη “Ισλάμ” προϋπήρχε στον Αραβικό κόσμο της Μέκκας, προ της επικρατήσεως της θρησκείας του Μωάμεθ, και σήμαινε τη συμφωνία, τη συνθήκη, το λόγο τιμής για το κλείσιμο μιας υποθέσεως. Ο Μωάμεθ έδωσε με το κήρυγμά του νέο περιεχόμενο και δύναμη στον παλιό όρο και χρησιμοποίησε αυτόν για να δηλώσει την υπαρκτική υπακοή των πιστών στον Αλλάχ (Θεό)». Πηγή: Κουρκούμπας Σπυρίδων, «Ισλάμ», Περιοδικό «Προβληματισμοί», Ελληνική Εταιρία Στρατηγικών Μελετών (ΕΛ.Ε.Σ.ΜΕ.), Τεύχος 37, http://www.elesme.gr/elesmegr/periodika/t37/t37_11.htm.

Πηγές του Ιερού Νόμου, κατά φθίνουσα σειρά σημαντικότητας, είναι:

α) Το *Κοράνιο* (αραβιστί *Qur'an*), δηλαδή η Ιερά Βίβλος του Ισλάμ· **β)** η *Σούννα* (*Sunna*), δηλαδή οι εκ παραδόσεως διατηρηθέντες λόγοι του Προφήτη Μωάμεθ και οι πράξεις του· αποτελεί (όπως και οι υπόλοιπες δύο) συμπληρωματική πηγή δικαίου, απαρτιζόμενη από τις *Χαντίθ* (*Hadīth*), ήτοι τις πιστές αναφορές τινός περιστατικού, αποφθέγματος ή, ακόμη, και της σιωπής του Προφήτη Μωάμεθ· **γ)** η *Ίτζμα* (*Idjma*), δηλαδή η επ' αμφισβητούμενου θέματος ομόθυμη γνώμη των ανά τους αιώνες μεγάλων ερμηνευτών του Ιερού Νόμου· **δ)** η *Κιγιάς* (*Kiyas*), δηλαδή η κατ' αναλογία πίστη, ένας τρόπος ερμηνείας του Ιερού Νόμου που τελικά επικράτησε ως πηγή του συγκεκριμένα, πρόκειται για την ερμηνευτική συναγωγή ενός νέου κανόνα, με βάση ένα χωρίο του Κορανίου, της Σούννα ή και της Ίτζμα, και την εφαρμογή του σε μία μη ρητά προβλεπόμενη περίπτωση· δεν χωρεί, όμως, συναγωγή νέου κανόνα Κιγιάς με βάση κανόνα που ήδη έχει συναχθεί αναλογικά· επίσης, δε χωρεί ούτε η κατ' αναλογία συναγωγή κανόνα Κιγιάς για κληρονομικά ζητήματα, επειδή οι σχετικές διατάξεις της Σαρία ερείδονται εξ ολοκλήρου επί του Κορανίου, συνεπώς είναι θεόπνευστες και αναλλοίωτες.

Η Σαρία είναι ο ισλαμικός θρησκευτικός κώδικας διαβίωσης, που μοιάζει με το χριστιανικό Κανονικό Δίκαιο, ωστόσο αποτελεί ευρύτερη έννοια, διότι δεν περιορίζεται στη ρύθμιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς μόνο σε αμιγώς πνευματικό και θρησκευτικό επίπεδο (όπως το Κανονικό δίκαιο), αλλά οι ρυθμίσεις της περιλαμβάνουν το σύνολο των δραστηριοτήτων των πιστών. Όλα ελέγχονται από τη Σαρία· όχι μόνο ό,τι έχει να κάνει με τη λατρεία και το τελετουργικό τυπικό, αλλά και τα θέματα που αφορούν στο ιδιωτικό, οικογενειακό, περιουσιακό, κληρονομικό, εμπράγματο και εμπορικό δίκαιο. Επίσης, περιλαμβάνει το ποινικό δίκαιο, τις λεπτομέρειες διεξαγωγής της δίκης, ακόμη και το στρατιωτικό δίκαιο, μέχρι και τους κανόνες συμπεριφοράς και εμφάνισης των Μουσουλμάνων.

Η Σαρία δεν αποτελεί αυτό ακριβώς που ονομάζουμε νομικό σύστημα και σε καμία περίπτωση δεν στηρίζεται σε συντεταγμένους νομικούς κώδικες. Η Σαρία κυρίως ρυθμίζει τις σχέσεις των πιστών με τον Θεό και δευτερευόντως τις μεταξύ τους σχέσεις, πάντοτε υπό το πρίσμα της θεικής κυριαρχίας, αφού στο Ισλάμ ο μοναδικός Νομοθέτης και Δικαστής είναι ο Θεός. Έτσι προκύπτει η μεγάλη διαφορά μεταξύ της Σαρία και του δυτικού συστήματος δικαιοσύνης, καθώς η νομοθεσία του δυτικού κόσμου ρυθμίζει αποκλειστικά και μόνο τη σχέση των πολιτών με το κράτος και τις σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους, με σκοπό την πρόβλεψη και τιμωρία

παραβατικών συμπεριφορών που στρέφονται κατά της ζωής, της ελευθερίας και της περιουσίας. Η διαφορά αυτή αποτυπώνεται σε γενικές γραμμές ως εξής: *στους δυτικούς κώδικες ό,τι δεν απαγορεύεται νομικώς, επιτρέπεται, ενώ στο ισλαμικό δίκαιο ό,τι δεν επιτρέπεται νομικώς, απαγορεύεται.*

Όλες οι ανθρώπινες πράξεις διαιρούνται σε πέντε κατηγορίες³ και ανάλογα νομιμοποιούνται, γίνονται ανεκτές ή καταδικάζονται σύμφωνα με τις επιταγές της Σαρία. Με τη κατηγοριοποίηση των διαφόρων πράξεων ασχολήθηκαν οι *νομικές σχολές*⁴ (του Ισλάμ), και κάθε Μουσουλμάνος είναι υποχρεωμένος να επιλέξει οπωσδήποτε μία εκ των σχολών αυτών, σύμφωνα με τις αρχές της οποίας θα ρυθμίζει όλες τις πράξεις και τη συμπεριφορά του, ενώ είναι δυνατό να αλλάξει και να ενταχθεί σε μία διαφορετική από την αρχική του επιλογή. Όλα τα νομικά δικαιώματα

3. Βλ. *Γιαννουλάτο Αναστάσιο*, «Ισλάμ – Θρησκευολογική επισκόπησης», ό.π., σελ. 215-216 [ακολουθεί το κείμενο σε απόδοση στη δημοτική, με εμβόλιμες επεξηγηματικές σημειώσεις του γράφοντος, εντός αγκυλών]:

«Το ισλαμικό δίκαιο κατατάσσει τις πράξεις του ανθρώπου σε πέντε είδη: **i**) τις υποχρεωτικές, τα καθήκοντα (*wājib, fard*), η παράλειψη των οποίων είναι αξιόποινη· **ii**) τις συνιστώμενες (*mandūb, mastahab*), δηλ. τις αξιόπεινες, θεάρεστες πράξεις, των οποίων όμως η παράλειψη δεν τιμωρείται· **iii**) τις επιτρεπτές, τις «αδιάβλητες» (*mubāh, jā'iz*), για τις οποίες ούτε ποινή, αλλά ούτε και ανταμοιβή προβλέπεται· **iv**) τις σαφώς αποδοκιμαστέες (*makrūh*), για τις οποίες δεν επιβάλλεται ποινή, αλλά πρέπει να αποφεύγονται· **v**) τις κολάσιμες, τις ρητώς απαγορευόμενες πράξεις (*harām, mahzūr*), η διάπραξη των οποίων τιμωρείται πλέον από το νόμο του κράτους.

Μερικά παραδείγματα θα διασαφήσουν την εικόνα. Τα «πέντε καθήκοντα» (...) [σημ.: εννοεί τους «πέντε στύλους του *Οίκου του Ισλάμ*», ήτοι: **α**) ομολογία πίστης (*shahadā*), **β**) προσευχή (*salāt, namaz'*), **γ**) ελεημοσύνη (*zakāt, sadaqa*), **δ**) αποχή, νηστεία (*shawm*), **ε**) ιερά αποδημία (*hajj*), δηλαδή το ιερό προσκύνημα στη Μέκκα], όπως και η συμμετοχή στον ιερό πόλεμο [σημ.: *τζιχάντ*] ανήκουν στην πρώτη κατηγορία (*wājib*), των υποχρεωτικών πράξεων για τον πιστό. Στην ιδιωτική σφαίρα, αποτελεί υποχρέωση η σύναψη γαμηλίου συμβολαίου ενώπιον δύο μαρτύρων. Συνιστώμενη ενέργεια (*mandūb*) είναι η παροχή ξεχωριστής οικίας για κάθε νόμιμη σύζυγο. Επιτρεπτή, αδιάβλητη (*mubāh*) κρίνεται η απόφαση του άνδρα να λάβει τέσσερις συζύγους, μεταξύ των οποίων χριστιανές ή εβραίες [σημ.: οι τελευταίες είναι ανεκτές, επειδή πιστεύουν σε θρησκείες που στηρίζονται στις Γραφές], όπως επίσης η θέλησή του να διαλύσει το γάμο με τήρηση των σχετικών διατάξεων. Κατακριτέες (*makrūh*) είναι πράξεις όπως η χαρτοπαιξία και η οινοποσία. Κολάσιμες (*harām*) θεωρούνται σοβαρότερες παραβάσεις, όπως φόνος μουσουλμάνου ή κλοπή υπάρχοντων αυτού. Πολλές από τις προβλεπόμενες κυρώσεις θεσπίζονται από νόμους του κράτους· υπάρχουν όμως και άλλες, οι οποίες καταδικάζονται μεν, αλλά παραμένουν υποθέσεις ατομικές, στις οποίες δεν επεμβαίνει το κράτος».

4. Βλ. *Γιαννουλάτο Αναστάσιο*, «Ισλάμ – Θρησκευολογική επισκόπησης», ό.π., σελ. 216, όπου αναφέρονται οι νομικές σχολές του Ισλάμ (και ειδικότερα της Σαρία), που είναι οι εξής τέσσερις: **i**) η παλαιά ιρακινή σχολή, η ονομαστή *Hanafī* (Χαναφί), που επικράτησε στην Τουρκία και την Κεντρική Ασία· **ii**) η σχολή της Μεδίνας, *Mālikī* (Μαλίκι), που επικράτησε στη Βόρεια και Δυτική Αφρική· **iii**) η γνωστή ως *Shāfi'ī* (Σαφί'ι) σχολή, που αποτελεί μεταρρυθμίση της προηγούμενης, επικράτησε στην Ανατολική Αφρική, στη Νότια Αραβία, στον Περσικό Κόλπο, στις χώρες ανατολικά του Ινδού ποταμού και στην Ινδονησία· **iv**) η καλουμένη *Hanbalī* (Χανμπαλί), η νεότερη ιρακινή σχολή, η οποία θεωρείται ως η αυστηρότερη και επικράτησε στην κυρίως Αραβία, εκπροσωπώντας την συντηρητική παράταξη. Σημειωτέον, ότι οι ανωτέρω τέσσερις σχολές είναι *σουννιτικές* σε αντιδιαστολή με τη *σηιτική* (ή *σιιτική*) σχολή της Τζα'φαρί. Οι **Σουννίτες**, κατ' αναλογία με τους χριστιανούς, είναι οι «ορθόδοξοι» μουσουλμάνοι, πιστοί στη *Sunna* (Σούννα), δηλ. την παράδοση, ενώ οι **Σηίτες** ή Σίιτες (από τη λέξη *shī'a*, που σημαίνει *μερίδιο*) είναι μουσουλμάνοι, όχι ακριβώς σχισματικοί ή αιρετικοί, αλλά οπαδοί ενός μικρότερου κορμού, που αναπτύχθηκε απευθείας από τις ρίζες του Ισλάμ [βλ. *σχετικά Γιαννουλάτο Αναστάσιο*, ό.π., σελ. 241 επ..

και υποχρεώσεις του Μουσουλμάνου σχετίζονται και εξαρτώνται άμεσα από τα θρησκευτικά του καθήκοντα, με δυσδιάκριτα μεταξύ τους όρια.

Σήμερα τα ισλαμικά κράτη, στο σύνολό τους σχεδόν, έχουν υιοθετήσει σύγχρονους νομικούς κώδικες, σύμφωνους με τα δυτικά πρότυπα και σε αρμονία με το πνεύμα της Σαρία, της οποίας η εφαρμογή έχει περιοριστεί στο οικογενειακό δίκαιο. Από διάφορες πλευρές ακούγονται φωνές για την πλήρη εφαρμογή της Σαρία και σε άλλους τομείς δικαίου εκτός από το οικογενειακό, ενώ άλλες ομάδες απομακρύνονται όλο και περισσότερο από τις εντολές της.

Στην ελληνική έννομη τάξη, δυνάμει του άρθρου 4 Ν. 147/1914⁵, ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ, ως προς το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής του αφορά τους μουσουλμάνους έλληνες πολίτες⁶, και ως προς το αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής του ρυθμίζει ζητήματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, ήτοι τη νόμιμη σύσταση γάμου, τις σχέσεις των συζύγων κατά τη διάρκεια του γάμου, τη λύση του γάμου (διαζύγιο, διατροφή, επιμέλεια ανηλίκου τέκνου, επικοινωνία γονέα με το τέκνο) και τους συγγενικούς δεσμούς (ίδρυση συγγένειας, κληρονομικές σχέσεις, επιτροπεία, δικαστική συμπαράσταση)⁷. Ωστόσο, σε ουκ ολίγες περιπτώσεις (όπως θα δούμε παρακάτω), οι αποφάσεις των Ιεροδικείων προσκρούουν –τόσο από δικονομική όσο και από ουσιαστική άποψη– στο Σύνταγμα και σε υπέρτερης τυπικής ισχύος κανόνες

5. Άρθρο 4 Ν. 147/1914 (ΦΕΚ Α΄ 25/01.02.1914): [εδ. α΄] «*Τα του γάμου των εις το μουσουλμανικόν ή ισραηλιτικόν^(*) θρήσκευμα ανηκόντων, ήτοι τ' αφορώντα εις τήν νόμιμον σύστασιν και διάλυσιν του γάμου και τας συνεστώτος αυτού προσωπικάς σχέσεις των συζύγων και τα των συγγενικών δεσμών, διέπονται υπό του ιερού αυτών νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν.* [εδ. β΄] *Ως προς τους μουσουλμάνους ισχύουσι προσέτι οι περί αυτών ειδικοί όροι της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας τελευταίας συνθήκης*». Σημειωτέον, ότι η φράση «τελευταίας συνθήκης», κατά την κρατούσα (τεολογική) ερμηνεία της, δεν εννοεί την τελευταία συνθήκη προ της ισχύος του προκείμενου νόμου (δηλ. τη Σύμβαση των Αθηνών), αλλά την πιο πρόσφατη ισχύουσα Συνθήκη (δηλ. της Λωζάννης).

(*) ΠΡΟΣΟΧΗ: Δυνάμει του άρθρου 6 ΕισΝΑΚ, οι ισραηλίτες έλληνες πολίτες έχουν πια εξαιρεθεί από την εφαρμογή της διάταξης του άρθρου 4 Ν. 147/1914.

6. Βλ. *Κτιστάκις Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες», όπ.π., σελ. 35-36, όπου αναφέρει ότι, στη θεωρία και τη νομολογία επικρατεί διχογνωμία ως προς το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής της Σαρία. Η κρατούσα άποψη είναι ότι η διάταξη του άρθρου 4 Ν. 147/1914 εισάγει προσωπικό δικαίο το πικουό χαρακτήρα, δηλαδή αφορά μόνο στους μη ανταλλάξιμους έλληνες μουσουλμάνους που κατοικούν στη Δυτική Θράκη. Συνεπώς, οι εκτός Δυτικής Θράκης έλληνες μουσουλμάνοι υπάγονται αποκλειστικά στις ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα. Κατά τη μειοψηφούσα άποψη, που είναι ορθότερη, ο Ιερός Νόμος είναι το προσωπικό δικαίο εν γένει των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών, ανεξαρτήτως αν κατοικούν στη Δυτική Θράκη ή στην υπόλοιπη Ελλάδα. Η θέση αυτή, που τελευταία κερδίζει συνεχώς έδαφος, είναι η μόνη σύμφωνη με τη Συνθήκη της Λωζάννης, οι διατάξεις της οποίας εφαρμόζονται σε όλη την ελληνική επικράτεια (πλην της Δωδεκανήσου, για την οποία βλ. ενότητα 2.3.1, σελ. 18, υποσημ. 44). Με την άποψη αυτή συντάσσεται και ο Αρειος Πάγος (ΑΠ 1723/1980, ΝοΒ 1981/1217 = ΕΕΝ 1981/725), ο οποίος χαρακτηρίζει τον Μουφτή ως τον νόμιμο δικαστή (βλ. άρθρο 8 εδ. α΄ Σ) των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών.

7. Για αναλυτική παρουσίαση των θεμάτων αυτών, βλ. *Κτιστάκις Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 47-88.

του διεθνούς δικαίου θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδίως στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ).

1.2. Εισαγωγικά στοιχεία για το θεσμό του Μουφτή

Οι μουσουλμάνοι λειτουργοί του Ισλάμ, είναι οι εξής:

- α) **Ιμάμης:** είναι ο κυρίως θρησκευτικός λειτουργός των *σουννιτών*⁸ μουσουλμάνων, ο προϊστάμενος και οδηγός των πιστών στην προσευχή⁹ και ιδιαίτερα τη μεσημβρινή της Παρασκευής στο κεντρικό τέμενος της κοινότητας.
- β) **Χατίπης:** είναι ο αναγνώστης και κήρυκας του Κορανίου.
- γ) **Μουεζίνης:** είναι ο καλλίφωνος πιστός που ανεβαίνει στο μιναρέ και καλεί τους πιστούς στην προσευχή.
- δ) **Χότζας:** είναι ο μουσουλμάνος ιεροδιδάσκαλος.
- ε) **Καδής**¹⁰: είναι ο μουσουλμάνος ιεροδίκης, ο οποίος δικάζει με βάση τους κανόνες της Sharī‘a, της ισλαμικής νομοθεσίας.
- στ) **Μουφτής:** είναι ο κατεξοχήν νομοδιδάσκαλος, ο οποίος έχει ως κύριο καθήκον να ερμηνεύει τη Σαρία.

Παλαιότερα, πριν την κατάργηση των χαλιφάτων, στην κορυφή της ως άνω ιεραρχίας βρισκόταν ο *Χαλίφης*, που ήταν ο αρχηγός της θρησκευτικής και πολιτικής κοινότητας του Ισλάμ και ο προστάτης της πίστης και των πιστών.

Μουφτής (εκ του αραβικού *Muftī*) είναι ιερατικός βαθμός του σουννιτικού («ορθόδοξου») κλάδου του Ισλάμ. Είναι ο ερμηνευτής του Ιερού Νόμου. Πρόκειται για μουσουλμάνο θεολόγο και νομοδιδάσκαλο, που κατέχει την οθωμανική γραφή,

8. Βλ. ανωτέρω, ενότητα 1.1., σελ. 3, υποσημ. 4.

9. Βλ. *Γιαννουλάτο Αναστάσιο*, όπ.π., σελ. 175: «Οι μουσουλμάνοι προσεύχονται πεντάκις της ημέρας: την πρωίαν μεταξύ χαραυγής και ανατολής του ηλίου, την μεσημβριάν, περί την τρίτην απογευματινήν, μετά την δύσιν του ηλίου και το εσπέρας, όταν πλέον κυριαρχεί το σκότος (Πρβλ. ημέτερον λατρευτικόν ρυθμόν: όρθρον, έκτην ώραν, ενάτην, εσπερινόν, απόδειπνον)».

10. «Οι Καδήδες είχαν γνώση του Ιερού Νόμου, ως Ουλεμάδες, δηλαδή “μορφωμένοι”. Οι τελευταίοι διακρίνονται σε Καδήδες (κύριοι δικαστές), τους Μεγάλους Μολλάδες, τους Μικρούς Μολλάδες, τους εφόρους των ιερών ιδρυμάτων (Μουφτήδες) και τέλος τους αναπληρωτές των Μολλάδων και των Καδήδων, τους Ναήπηδες. Όλοι είχαν δικαιοδοτικές αρμοδιότητες εκτός από τον Μουφτή που είχε καθαρά γνωμοδοτικές».

Πηγή: *Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος*, «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη - Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο: Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999 [<http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>], σελ. 4, υποσημ. 3.

εντεταλμένο να συντάσσει και να εκδίδει «φετβάδες»¹¹, δηλαδή τις επίσημες μεν αλλά όχι υποχρεωτικές για τον Καδή¹² γνωμοδοτήσεις, για ζητήματα σχετικά με τον Ιερό Νόμο.

1.2.1. Συνοπτική ιστορική εξέλιξη του θεσμού του Μουφτή έως και την Οθωμανική αυτοκρατορία¹³

Ως συνεχιστής του δικαιοδοτικού ρόλου του Μωάμεθ, ο θεσμός του Μουφτή απαντάται από νωρίς στην ιστορία του Ισλάμ. Ο ίδιος ο Προφήτης θεωρείται ο πρώτος Μουφτής, βάσει αποσπασμάτων του Κορανίου¹⁴.

Αρχικά επρόκειτο για ανθρώπους διανοούμενους, με ευρεία γνώση επί του Κορανίου, των ιερών παραδόσεων, της αραβικής γλώσσας και νομικών θεμάτων, οι οποίοι έχαιραν αναγνώρισης από την κοινότητά τους ως υποδείγματα ηθικής και δικαιοσύνης. Η θέση τους στερούνταν επισήμου χαρακτήρα –με τη μορφή της αναγνώρισης από τις κρατικές αρχές– καθώς εξαρτάτο αφενός από την προσωπική τους πρωτοβουλία και την αυτοανακήρυξή τους ως Μουφτήδες, αφετέρου δε από την αναγνώριση της αυθεντίας τους εκ μέρους των πιστών.

Οι σπουδές ενός μετέπειτα Μουφτή μπορούσαν να περιλαμβάνουν τη μαθητεία κοντά σε έναν ήδη αναγνωρισμένο δάσκαλο ή τη φοίτηση σε κάποιο από τα μεγάλα πνευματικά κέντρα του αραβικού κόσμου της εποχής, όπως το Κάιρο (στην Αίγυπτο), τη Βαγδάτη (στο Ιράκ) ή τη Φεζ (στο Μαρόκο). Η εκπαίδευση ολοκληρωνόταν με τη χορήγηση τίτλου-αδείας (*ijazah*, αραβικά: *الإجازة*).

Ωστόσο, η χαρακτηριστική πράξη του θεσμού του Μουφτή, η οποία συνίσταται στην έκδοση φετβά, μπορούσε να προηγείται, να έπεται ή να μην ακολουθεί την ολοκλήρωση αυτών των σπουδών. Με άλλα λόγια, η αυθεντία ενός Μουφτή δεν εξηρτάτο από εκείνη των δασκάλων του, ως εν δυνάμει απόλυτη, αλλά

11. Φετβάς ή Φετφάς (εκ του αραβικού *fetwa*) είναι η νομική γνωμοδότηση που εκδίδεται από τον Μουφτή για θρησκευτικό ή νομικό ζήτημα της Σαρία.

12. Ο Καδής, κατά το Ισλάμ, πρέπει να είναι μουσουλμάνος, ενήλικας, ελεύθερος άνδρας και να κατέχει το Κοράνι, την ερμηνεία του, την παράδοση και την οθωμανική γραφή.

13. Κύρια πηγή (όπου αναφέρονται περισσότερες πηγές και πλούσια σχετική βιβλιογραφία): *Βικιπαίδεια* (ελληνική έκδοση της Wikipedia), «Μουφτής», <http://el.wikipedia.org/wiki/Μουφτής>.

14. *Ιερό Κοράνιο*, «Οι γυναίκες», 4:127 και 4:176. Το Ιερό Κοράνιο είναι διαθέσιμο, σε ψηφιακή μορφή, στον εξής διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://tikaras.files.wordpress.com/2008/05/korani-greek.pdf>.

το καθεστώς της κρινόταν εκ των υστέρων από την κοινότητα, δηλαδή το βαθμό που οι πιστοί κατέφευγαν σ' εκείνον για να ζητήσουν ερμηνεία.

Από τον 10^ο αιώνα, οι αρχικές αυστηρές προϋποθέσεις για την αξίωση της θέσης του Μουφτή είχαν δώσει τη θέση τους στην απλή εξειδίκευση στο δικαιοσύστημα μίας από τις τέσσερις μεγάλες σχολές του σουννιτικού Ισλαμικού νόμου. Παράλληλα, τα λειτουργικά καθήκοντα του Μουφτή εξελίχθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να αλληλεπιδρούν περισσότερο με το δικανικό σύστημα. Έτσι, ενώ παλαιότερα ο ρόλος του ήταν περισσότερο ανεξάρτητος και οι φετβάδες του μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν μόνο κατά περίπτωση, σαν μια μορφή άτυπης έφεσης επί των αποφάσεων δικαστηρίων, στην περίοδο αυτή εμφανίζονται δικαστήρια στα οποία οι Μουφτήδες αποτελούν τακτικά μέλη. Μάλιστα στην Κόρδοβα του 11^{ου} αιώνα όλες οι δικαστικές αποφάσεις έπρεπε να επικυρώνονται από τον φετβά του συμβουλίου των πλέον εξεχόντων Μουφτήδων της πόλης. Οι εξελίξεις αυτές υπαγορεύτηκαν από τη νομική πραγματικότητα της εποχής και τις ανάγκες της κοινωνίας. Η απουσία νομοθετικού κέντρου εξουσίας στις ισλαμικές κοινωνίες καλύφθηκε από τη δράση των Μουφτήδων, οι οποίοι μέσω του φετβά μπορούσαν να πληρώσουν αυτό το κενό στις περιπτώσεις όπου ο Ισλαμικός νόμος ήταν ασαφής ή δεν παρείχε πρόβλεψη.

Η σημασία του θεσμού για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας οδήγησε με το πέρασμα του χρόνου στην *κανονικοποίηση της ανάδειξης των Μουφτήδων εκ μέρους της εκτελεστικής εξουσίας*. Η δυναστεία των Μαμελούκων, η οποία κυβέρνησε στην Αίγυπτο μεταξύ 1250 και 1517, προέβη στο διορισμό Μουφτήδων σε μερικά από τα μεγαλύτερα τεμένη, ενώ στην επαρχία συνέχιζε το καθεστώς τους ως ανεξάρτητων. Κατά την ηγεμονία της ίδιας δυναστείας σημειώθηκε για πρώτη φορά ο διορισμός τους ως τακτικών συμβούλων του Χαλίφη, πράξη που απέβλεπε στη νομιμοποίηση του τελευταίου. Πιο συγκεκριμένα, συστάθηκε μια παραλλαγή του ήδη υπάρχοντος συμβουλίου, που αποτελούνταν από τον ίδιο και τους ανώτατους δικαστές, η οποία πλέον περιελάμβανε και Μουφτήδες. Ήδη, ωστόσο, από τα χρόνια της δυναστείας των Ομεϋάδων (650-750) είχε σημειωθεί διορισμός Μουφτή εκ μέρους του Χαλίφη στην περιοχή της Αιγύπτου. Ανάλογες εξελίξεις σημειώθηκαν και στο Μαρόκο κατά τον 14ο αιώνα, με το κράτος να αναλαμβάνει τον έλεγχο των Μουφτήδων. Στην ίδια περιοχή εμφανίστηκε και το φαινόμενο της νομικής εξειδίκευσης, με την πόλη Φεζ να διατηρεί Μουφτή ειδικό για θέματα απίστων, εξαιτίας της σημαντικής παρουσίας μη μουσουλμανικού πληθυσμού.

Οι μεγαλύτερες αλλαγές προς την κατεύθυνση της θεσμοθέτησης του Μουφτή ως κρατικού αξιωματούχου συνέβησαν **στα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας**. Μετά την Άλωση, ο σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ προχώρησε στη θεσμοθέτηση του κρατικού αξιώματος του Μουφτή της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος έφερε τον τίτλο Σεΐχ αλ Ισλάμ (τουρκικά: *Shaykh al-Islam*) και συνιστούσε τον ανώτατο θρησκευτικό ηγέτη του κράτους. Αν και ο συγκεκριμένος αξιωματούχος δεν μετείχε στο *Διβάνι* –το πολιτικό συμβούλιο της αυτοκρατορίας– οι φετβάδες του κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα είχαν αποκτήσει τέτοιο κύρος, ώστε η έκδοση δικαστικής απόφασης που να τους αντιβαίνει οδηγούσε στην καθαίρεση του Καδής. Η εκθρόνιση του Σελίμ Γ΄ το 1807, μάλιστα, συνετελέσθη δια της επέμβασης του Μουφτή. Ομοίως επετεύχθη και η καθαίρεση του Αμπντουλ Αζίζ, το 1876.

Ο ενδοξότερος Σουλτάνος Σουλεϊμάν Α΄ ο Μεγαλοπρεπής (1494-1566) προέβη στη σύσταση ενός γραφείου αφιερωμένου στην έκδοση φετβάδων, του *φετβαχανέ* (τουρκικά: *fetvākhāne*), που λειτουργούσε παραπληρωματικά προς τον Μεγάλο Μουφτή. Η γραφειοκρατική αυτή οργάνωση οδήγησε στη δραματική αύξηση του αριθμού των εκδιδόμενων ερμηνειών, ο οποίος κυμαινόταν σε επίπεδα αρκετών εκατοντάδων ανά ημέρα, που παρόλ' αυτά περιοριζόνταν σε μια μονολεκτική απάντηση, καταφατική ή αρνητική. Ο στενός εναγκαλισμός του θρησκευτικού αυτού θεσμού από την οθωμανική εξουσία προερχόταν από την ανάγκη της δεύτερης να τύχει υποστήριξης από ένα πρόσωπο-σύμβολο του οποίου η ηθική υπόσταση θεωρείτο εκτός και υπέρ των συνηθισμένων πολιτικών ζυμώσεων, καθώς και από την ανάγκη ύπαρξης ενός συμβούλου του Σουλτάνου πάνω σε ζητήματα θρησκευτικής και πολιτικής φύσης.

Ο αριθμός των Μουφτήδων στις επαρχιακές περιοχές της αυτοκρατορίας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα έφτανε τους 210. Όλοι τους έπρεπε να τύχουν της αναγνώρισης του Μουφτή της Κωνσταντινούπολης, με τη χορήγηση ειδικού πιστοποιητικού. Επιλέγονταν από τα κατά τόπους συμβούλια, κατόπιν πρότασης εξεχόντων μουσουλμάνων μελών της κοινότητας, και η θητεία τους ήταν εφ' όρου ζωής. Προϋπόθεση για την ανάληψη των καθηκόντων τους ήταν η καλή τους φήμη, όσον αφορούσε τη γνώση του ισλαμικού νόμου, ενώ η ανάδειξή τους σε αυτή τη θέση τους εξασφάλιζε αξιωματικά λόγο στο τοπικό συμβούλιο, καθώς και την επίβλεψη των θρησκευτικών σχολών στην περιοχή της εποπτείας τους.

Για το θεσμό του Μουφτή στη σύγχρονη ιστορία του ελληνικού κράτους, δηλαδή από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα, θα γίνει λόγος παρακάτω (βλ. 2^ο κεφάλαιο).

1.2.2. Η γνωμοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή

Η ιδιότητα του Μουφτή μέσα σε μια ισλαμική κοινότητα εγγράφεται εντός μιας ευρύτερης αρχής, εκείνης της γνωμοδότησης από ειδικούς (*mashūra* ή *mashwāra*), και εντάσσεται στον γενικότερο θεσμό της νομικής γνωμοδότησης (*futyā* και *iftā*). Στο πλαίσιο της τελευταίας, μπορεί να τεθεί μια ερώτηση που αφορά σε κάποιο θρησκευτικό ή νομικό ζήτημα, με το ρόλο του Μουφτή να συμπληρώνεται από εκείνον του «μουσταφτή» (*mustaftī*), ήτοι το πρόσωπο που υποβάλλει το ερώτημα. Ο ερωτών μπορεί να είναι κάποιος από τους διαδίκους, μπορεί να είναι και ο ίδιος ο δικαστής, ο οποίος αναζητά ερμηνεία με στόχο την επίρρωση της δικής του μελλοντικής απόφασης. Ένας περιορισμός στην έκδοση ερμηνείας εντοπίζεται ακριβώς στο γεγονός ότι αποτελεί απάντηση σε μια ερώτηση. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να πλατειάζει προς άσχετα θέματα. Ακόμη, η ερώτηση πρέπει να αφορά σε πραγματικά και όχι σε υποθετικά περιστατικά.

Ο φετβάς μπορεί να εκδοθεί είτε προφορικά είτε σε γραπτή μορφή. Η παροχή αμοιβής δεν θεωρείται διαχρονικά απαραίτητη, ωστόσο η καταβολή ενός συμβολικού αντιτίμου αποτελεί μέρος της παράδοσης, ιδιαίτερα στην περίπτωση γραπτής έκδοσης. Κατά καιρούς έχει υιοθετηθεί η αρχή της χρέωσης κατ' αναλογία του εισοδήματος του μουσταφτή. Η διατύπωση της ερώτησης είναι αυστηρά απρόσωπη. Κατ' αυτό τον τρόπο διασφαλίζεται ότι ο Μουφτής απαντά πάντοτε επί της αρχής σε αντιδιαστολή με την πραγματικότητα, οι αποφάσεις επί της οποίας τελούν υπό τη δικαιοδοσία του δικαστή. Το συγκεκριμένο σημείο αποτέλεσε διαχρονικά το σύνορο μεταξύ των δύο θεσμών. Στη θέση των ονομάτων των εμπλεκόμενων προσώπων τοποθετούνται συνηθισμένα κύρια ονόματα όπως: Zayd, Hind και Amr. Η συγκεκριμένη πρακτική μεταξύ άλλων έχει επισημανθεί ως σημείο σύγκλισης της *futyā* με τον παλαιότερο ρωμαϊκό θεσμό του *δικαίου του αποκριθέντος* (λατινικά: *ius publice respondendi*).

Ο Μουφτής δεν εμπλέκεται στην εξακρίβωση των στοιχείων μιας υπόθεσης: μοναδική του υποχρέωση είναι να αποφανθεί σχετικά με το τι ορίζει το ισλαμικό δίκαιο υπό τα δεδομένα της ερώτησης, η ακρίβεια των οποίων βαραίνει τον ερωτώντα. Οι ερωτήσεις μπορεί να αφορούν σε κοινοτοπίες, καταστάσεις οι οποίες έχουν τύχει γνωμοδότησης στο παρελθόν αλλά και πρωτότυπες καταστάσεις. Το καθήκον του Μουφτή επιτάσσει να απαντήσει σε όλες τις ερωτήσεις, με εξαίρεση

εκείνες οι οποίες είναι πέρα των δυνατοτήτων του. Αν και προηγούμενοι φετφάδες – οι πιο σημαντικοί από τους οποίους συγκεντρώνονται σε συλλογές– δεν θεωρούνται ισοδύναμοι δεδουλευμένοι, στην πράξη χρησιμοποιούνται για να απαντηθούν δύσκολες ερωτήσεις. Παρομοίως, μολονότι το ύφος της απάντησης θα πρέπει να συνάδει με τη θέση του Μουφτή ως εκπροσώπου της Σαρία, η άρρητη επίκληση στην αυθεντία μπορεί να μετριάζεται από αναφορές στη γνώμη άλλων Μουφτήδων, καθώς και από την παραδοσιακή έκφραση στο τέλος του φετφά: «Αλλά ο Θεός γνωρίζει καλύτερα».

Η γνωμοδότηση, πέρα από υποθέσεις που αφορούν στην απόδοση δικαιοσύνης, μπορεί να αφορά σε ζητήματα όπως η θεολογία, η φιλοσοφία, δογματικά ζητήματα, καθώς και σ' εκείνα που άπτονται των θρησκευτικών υποχρεώσεων των πιστών. Κατά συνέπεια, το εύρος του φετφά υπερβαίνει κατά πολύ τα πλαίσια της χρήσης του σε σχέση με δικαστικές πράξεις. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι συνοδοί γνωμοδοτήσεις των Σείχ αλ Ισλάμ σχετικά με κάθε κήρυξη πολέμου από την πλευρά του Σουλτάνου ή οι σύγχρονοι φετφάδες επί της ενδεικνυόμενης αντίδρασης στη γαλλική απαγόρευση της μαντίλας.

2. Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΟΥΦΤΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ¹⁵

2.1. Ιστορική εξέλιξη

Η λειτουργία του Μουφτή στη μουσουλμανική κοινωνία της Θράκης δεν ήταν, ούτε είναι, στατική αλλά διαμορφώνεται κατά την ιστορική της πορεία. Η θεσμική του ύπαρξη δημιουργήθηκε και θεμελιώθηκε στις πηγές του ιερού ισλαμικού νόμου, αναδιαμορφώνεται και επιβιώνει μέσα στο νομοκανονιστικό πλαίσιο που καταρχήν ορίζει την Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη συνέχεια το Νεοτουρκικό Κράτος, μέχρι που εντάσσεται στην ελληνική έννομη τάξη από το 1920 μέχρι σήμερα¹⁶.

Από τη διαδοχή του Χαλιφάτου από το 1517 υπέρ του Σουλτάνου Σουλεϊμάν του Νομοθέτη αναπτύσσεται ένα ιδιαίτερα περίπλοκο δικαϊκό σύστημα που αποκρυσταλλώνεται στον οθωμανικό αστικό κώδικα (*Mejelle*) ύστερα από προσπάθειες του Σουλτάνου Αβδούλ Αζίζ (1830-1876) και τελικά κωδικοποιείται μόλις το 1917, χωρίς όμως να έχει μπει πραγματική τάξη στο χάος των ισλαμικών κανόνων δικαίου που εθιμικά εφαρμόζονταν, ενώ παράλληλα εισάγεται νέος ποινικός και εμπορικός κώδικας, βασισμένοι στους αντίστοιχους γαλλικούς, από τα μέσα του 19ου αιώνα. Το σύνολο των κανόνων δικαίου που συνθέτουν το οθωμανικό δίκαιο είναι ενιαίο θρησκευτικό και δεν διακρίνεται κανενός είδους πολιτικό δίκαιο. Ο Μουφτής είναι επιφορτισμένος με την έκδοση φετβάδων (γνωμοδοτήσεων) που θεμελιώνονται στον Ιερό Νόμο. Ο Καδής (ή *Χακίμ*), λαμβάνει υπόψη του τη γνώμη του Μουφτή αλλά δεν δεσμεύεται κατά τη διαμόρφωση της απόφασής του. Ο πρώτος είναι ο ιεροδικαστής, ο οποίος καλείται να εφαρμόσει τη Σαρία, ενώ ο δεύτερος ο θεολόγος που την ερμηνεύει¹⁷.

15. Κύριες πηγές: **α)** *Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος*, «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη - Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο: Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999 [<http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>], σελ. 4 επ., **β)** *Κτιστάκης Ιωάννης*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 89 επ..

16. *Σολταρίδης Συμεών*, «Η ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης», Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 1997, σελ. 35 επ..

17. *Μηναΐδης Συμεών*, «Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη», Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1990, σελ. 75.

Μετά την κατάρρευση της αυτοκρατορίας, η διάδοχη κεμαλική Τουρκία αποκλείει κάθε ανάμειξη της θρησκευτικής εξουσίας με την κοσμική, και καταργεί το ισλαμικό δίκαιο οριστικά¹⁸. Έτσι, το τελευταίο δεν εφαρμόζεται στην Τουρκία από το 1928 και ο θεσμός του ιεροδικαστή παύει να υφίσταται. Αντίστοιχα ο Μουφτής χάνει τις γνωμοδοτικές του αρμοδιότητες και περιορίζεται στα θρησκευτικά του καθήκοντα.

Στον ελλαδικό χώρο η εφαρμογή του ισλαμικού δικαίου αφορούσε τους Μουσουλμάνους και μόνο, ήδη από τους οθωμανικούς χρόνους. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και τη σταδιακή του επέκταση μέχρι τα σημερινά του όρια, η προστασία της θρησκευτικής ταυτότητας των Μουσουλμάνων κατοχυρώνεται με τις νέες συνθήκες που όριζαν τις εκάστοτε μεταβολές των συνόρων και τους σχετικούς εκτελεστικούς τους νόμους.

► Ειδικότερα, με τη **Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης**, της 20^{ής} Ιουνίου / 2^{ας} Ιουλίου 1881¹⁹, για πρώτη φορά αναγνωρίζεται η λειτουργία ισλαμικών δικαστηρίων. Τα δικαστήρια αυτά θα ήταν αρμόδια για την επίλυση οικογενειακών και κληρονομικών διαφορών που αφορούσαν τις σχέσεις των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών. Ωστόσο ο εκτελεστικός νόμος ΑΛΗ' της 22 Ιουνίου 1882 «*περί πνευματικών αρχηγών των μωαμεθανικών κοινοτήτων*»²⁰, αναγνωρίζει νομικά τις υφιστάμενες Μουφτείες της Θεσσαλίας και ρυθμίζει τη θέση του Μουφτή αποδίδοντάς του γνωμοδοτικές –και όχι δικαιοδοτικές αρμοδιότητες– καθώς και εποπτικές εξουσίες σχετικά με τα μουσουλμανικά σχολεία και διαχειριστικές επί της

18. Με τροποποιήσεις του τουρκικού Συντάγματος το 1928 και στη συνέχεια το 1982 ορίζεται πλέον ότι «δυνάμει της αρχής της κοσμικότητας τα θρησκευτικά συναίσθημα, [...] δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να έχουν ανάμειξη στις κρατικές υποθέσεις ούτε στην πολιτική».

19. Κυρώθηκε με το Νόμο ΠΛΖ' (117), της 11.03.1982, ΦΕΚ Α' 14/13.03.1882 [σύνδεσμος μεταφόρτωσης νόμου σε ψηφιακή μορφή, από την επίσημη ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου: http://www.et.gr/ids-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wEEMzqEl-bVXdvtvSoClrL8XHaH_MviECXtlI9LGdkF53UIxsx942CdyqxSOYNuqAGCF0IfB9HI6qSYtMOEkEHLwnFqmgJSA5WIsluV-nRwO1oKqSe4BIOTSpEWYhszF8P8UqWb_zFijNipBB2OOpf_IXLC4jzfcTW2vuR1Xn2QGnPPForAc801].

20. Νόμος ΑΛΗ' (1038) της 22.06.1882, ΦΕΚ Α' 59/01.07.1882 [ιστοσελ. Εθνικού Τυπογραφείου: http://www.et.gr/ids-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wEEMzqEl-bVXdvtvSoClrL80S2J7qXR-HXtlI9LGdkF53UIxsx942CdyqxSOYNuqAGCF0IfB9HI6qSYtMOEkEHLwnFqmgJSA5WIsluV-nRwO1oKqSe4BIOTSpEWYhszF8P8UqWb_zFijDqXwFjHvXYffU7OM7li8R3Mv8fSCqY9MVpRWboT89aL]. Σύμφωνα με το άρθρο 4 του εν λόγω νόμου ο Μουφτής αναγνωρίζεται ως δημόσιος λειτουργός, ο οποίος έχει γνωμοδοτικές, διοικητικές, διαχειριστικές και εποπτικές αρμοδιότητες σύμφωνα με το «μωαμεθανικό δίκαιο». Επίσης αφήνεται ανοιχτό το ενδεχόμενο αναγόρευσης των Μουφτήδων σε ιεροδίκες.

βακουφικής περιουσίας. Η εφαρμογή της ελληνοτουρκικής Σύμβασης του 1881 περιοριζόταν γεωγραφικά στη Θεσσαλία και στην Άρτα. Κατά τον Άρειο Πάγο²¹ η εν λόγω Σύμβαση διατηρείται ακόμη σε ισχύ· αντίθετα, το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε²² –ορθά– ότι ο εκτελεστικός της Σύμβασης νόμος καταργήθηκε με το άρθρο 15 του Ν. 2345/1920²³.

► Μεταγενέστερα, σύμφωνα με την ελληνοτουρκική **Σύμβαση των Αθηνών** της 1^{ης}/14^{ης} Νοεμβρίου 1913²⁴, ο Μουφτής συνιστά δικαστικό όργανο ειδικής δωσιδικίας και βέβαια θρησκευτικός αρχηγός στην περιφέρειά του. Στο πλαίσιο αυτό, ο εκτελεστικός της Νόμος 2345/1920 «*περί προσωρινού Αρχιμουφτή και Μουφτήδων των εν τω κράτει μουσουλμανικών κοινοτήτων*» ρύθμιζε μέχρι και το 1991 την οργάνωση των «μουφτειακών δικαστηρίων»²⁵. Στο πλαίσιο του Ν. 2345/1920 ο μέχρι τότε ιεροδίκης Καδής χάνει τη νομική του υπόσταση και οι δικαιοδοτικές του αρμοδιότητες απορροφώνται από τον Μουφτή. Επίσης, οι κληρονομικές διαφορές των μουσουλμάνων επιλύονταν, κατά βάση, από τα τακτικά δικαστήρια²⁶.

► Η **Συνθήκη των Σεβρών**, της 28^{ης} Ιουλίου / 10^{ης} Αυγούστου 1920²⁷, για τις μειονότητες, είχε ως αντικείμενο τη διασφάλιση ενός νέου, γενικού πλαισίου προστασίας όλων των μειονοτήτων που διαβίουσταν εντός του συνόλου της τότε

21. ΑΠ 1723/1980, ΝοΒ 1981/1217 = ΕΕΝ 1981/725.

22. ΣτΕ 1331/2001, Αρμ 2991/1263, ΣτΕ 466/2003, ΝΟΜΟΣ.

23. ΦΕΚ Α΄ 148/03.07.1920 [επίσημη ιστοσελίδα Εθνικού Τυπογραφείου: http://www.et.gr/idos-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wFDzYxnlR7N6ndtvSoClrL8xsqFXEcDVXt5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx9hLslJUqeiQA9vdjxZmGvZdNubIXzheJp44UIfPm_bTRb0ReQY0aUM.], σελ. 1423.

24. Κυρώθηκε με το Νόμο ΔΣΙΓ΄ (4213), της 14/11/1913, ΦΕΚ Α΄ 229/14.11.1913 [http://www.et.gr/idos-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wHVMdpBB7ctWXdtvSoClrL8Cqi_epRn1g95MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx3UnKl3nP8NxdnJ5r9cmWyJWelDvWS_18kAEhATUkJb0x1LIIdQ163nV9K--td6SIuUwGITE-Yx68xgOujKETIIsjoBNh1Abr8aapRIGD1XVB].

25. Αναφέρεται στο «ιερό μουσουλμανικό δίκαιο» (άρθρο 2).

26. Άρθρο 11 παρ. 9 της Σύμβασης: «*Ως προς τας κληρονομίας οι ενδιαφερόμενοι Μουσουλμάνοι δύνανται, μετά προηγούμενη συμφωνίαν, να προσφεύγωσι τω Μουφτή ως διαιτητή. Κατά της ούτως εκδοθείσης διαιτητικής αποφάσεως, έσονται δεκτά πάντα τα ενώπιον των δικαστηρίων της Χώρας ένδικα μέσα, εκτός αν υπάρχει διάταξις περί του εναντίου διατετυπωμένη*».

27. **Επικυρώθηκε τρία χρόνια αργότερα**, με το ΝΔ της 29.09.1923, ΦΕΚ Α΄ 311/30.10.1923 [<http://www.et.gr/idos-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wFToK5ZPxbUuXdtvSoClrL8obvBd5I1pcJ5MXD0LzQTLWPU9yLzB8V68knBzLCmTXKaO6fpVZ6Lx9hLslJUqeiQJ6xpVTSSqbJP3b9nldKthpUuy8GciAIJ01sI3-Y72o.>]. Αφορούσε τις προσαρτηθείσες στην Ελλάδα περιοχές της Θράκης και της Σμύρνης. Η τελευταία έμενε υπό την ονομαστική επικυριαρχία του Σουλτάνου αλλά θα διοικούσαν από Έλληνα Αρμοστή ως εντολοδόχο των Συμμάχων, θα μπορούσε δε να προσαρτηθεί στην Ελλάδα μετά από πέντε χρόνια κατόπιν δημοψηφίσματος.

ελληνικής επικράτειας, συμπεριλαμβανομένης της μόλις προσαρτηθείσας Δυτικής Θράκης.

► Η ταυτόχρονα τιθέμενη σε ισχύ **Συνθήκη της Λωζάννης**, της 24^{ης} Ιουλίου 1923, δεν ρύθμιζε άμεσα το σχετικό ζήτημα, διατυπώνοντας απλώς την ευρύτερη υποχρέωση της Ελλάδας να κατοχυρώσει τη θρησκευτική ταυτότητα των Μουσουλμάνων²⁸. Στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης μάλιστα, ο Βενιζέλος υπογράμμισε την ανάγκη για την προστασία όχι μόνο των εθίμων των μειονοτήτων αλλά και στην κατοχύρωση δικαιοδοτικών οργάνων για τους Μουσουλμάνους²⁹. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι, όταν οι Ισμέτ Ινονού (τούρκος πρωθυπουργός) και Τεβφίκ Ρουσδή (τούρκος υπουργός εξωτερικών) επισκέφθηκαν την Αθήνα τον Οκτώβριο του 1931 και ζήτησαν από την ελληνική κυβέρνηση την κατάργηση των Ιεροδικείων της Δυτικής Θράκης, ο Βενιζέλος τούς απάντησε ότι η κατάργησή τους θα παραβίαζε τις διεθνείς δεσμεύσεις περί μειονοτήτων³⁰.

2.2. Το ισχύον νομικό καθεστώς

Τα κάτωθι αναφερόμενα νομικά κείμενα, διεθνείς συνθήκες και ελληνικοί νόμοι, σχετίζονται με το καθεστώς του Μουφτή. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όμως, εκφράζεται έντονη αμφισβήτηση σχετικά με το κατά πόσο αποτελούν σήμερα εφαρμοστέο δίκαιο.

α. Η Σύμβαση των Αθηνών (1913), θέτει τους όρους λήξης του πολέμου μεταξύ των δύο χωρών. Ρυθμίζει θέματα που αφορούν τους Μουσουλμάνους στην Ελλάδα και σχετικά με το καθεστώς του Μουφτή (μεταξύ άλλων θεσμοθετείται η εκλογή του ως τρόπος ανάδειξης). Αμφισβητείται η ισχύς της σήμερα από έλληνες διεθνολόγους (*για πολιτικούς λόγους, χωρίς συγκροτημένη νομική στήριξη, όπως υποστηρίζεται*³¹). Ενδεχομένως θα μπορούσε να θεμελιωθεί επαρκώς η ενέργεια της

28. Άρθρο 42 παρ. 1: «Η [ελληνική] κυβέρνηση δέχεται να λάβη απέναντι των [μουσουλμανικών] μειονοτήτων όσον αφορά την οικογενειακή ή προσωπική αυτών κατάσταση, πάντα κατάλληλα μέτρα όπως τα ζητήματα αυτά κανονίζονται συμφώνως προς τα έθιμα των μειονοτήτων τούτων».

29. Γεωργούλης Σταμάτιος, «Ο θεσμός του Μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1993, σελ. 31.

30. Βλ. σχετική αναφορά και υποσημ. (303) στο *Κτιστάκης Ιωάννης*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 106.

31. Βλ. στο *Τσιτσελίκης Κ.*, «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη (...)», όπ.π., σελ. 5.

ρήτρας *rebus sic standibus*³², για την απόδειξη της λήξης της ισχύος της. Το ζήτημα είναι ιδιαίτερα σοβαρό, καθώς σε αντίθετη περίπτωση τίθεται εν αμφιβόλω ο τελευταίος (και ισχύων) νόμος 1920/1991, και η όλη προβληματική του ζητήματος που αφορά στο νομικό καθεστώς του Μουφτή να επαναπροσδιοριστεί σε τελείως διαφορετική βάση.

Ειδικότερα, στη νομολογία επικρατεί διχογνωμία. Αφενός, το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει κρίνει³³ ότι η ισχύς της Σύμβασης των Αθηνών έχει λήξει στο σύνολό της, επικαλούμενο τη μεταγενέστερη βούληση των συμβαλλομένων κρατών (Ελλάδας και Τουρκίας) να καταστρώσουν ουσιωδώς διαφορετικά την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας (βλ. Συνθήκη της Λωζάννης 1923). Αντίθετα, ο Άρειος Πάγος παγίως κρίνει³⁴ ότι η Σύμβαση των Αθηνών συνιστά το νομικό θεμέλιο της μειονοτικής προστασίας στην Ελλάδα και εξ αυτής απορρέει η διεθνής δέσμευση για την εφαρμογή του Ιερού Νόμου. Κατά μία τρίτη άποψη³⁵ η Σύμβαση διατηρείται μεν σε ισχύ, αλλά μεταγενέστερο διεθνές έθιμο έχει τροποποιήσει εκείνη, τουλάχιστον, τη διάταξη (άρθρο 11 παρ. 6 της Σύμβασης) που αφορά τον τρόπο ανάδειξης του Μουφτή.

β. Η Συνθήκη των Σεβρών (1920), σχετικά με την προστασία των μειονοτήτων στην Ελλάδα, κυρώθηκε και τέθηκε σε ισχύ, τέσσερα χρόνια ύστερα από τη σύνταξή της, ταυτόχρονα με τη Συνθήκη της Λωζάννης. Δεν αναφέρεται σε θέματα Μουφτή ή Ιεροδίκη³⁶, παρά μόνο γενικότερα στη θρησκευτική ελευθερία των Μουσουλμάνων. Ενδεχομένως να εξακολουθεί να ισχύει ο κυρωτικός της νόμος, ή ακόμα και η ίδια η συνθήκη. Το ζήτημα αυτό δεν έχει γίνει παρά ελάχιστα

32. Στο δημόσιο διεθνές δίκαιο, ο λατινικός όρος “*rebus sic stantibus*”, που σημαίνει «ούτως εχόντων των πραγμάτων», είναι μια νομική αρχή, βάσει της οποίας διεθνής συνθήκη μπορεί να καταστεί ανεφάρμοστη, σε περίπτωση θεμελιώδους αλλαγής των περιστάσεων που την αφορούν. Ουσιαστικά αποτελεί μία «ρήτρα διαφυγής», που εισάγει εξαίρεση στον κανόνα ότι «οι υποσχέσεις/συμφωνίες πρέπει να τηρούνται» (λατινικά: “*pacta sunt servanda*”).

33. ΣτΕ 1333/2001 (σκέψη 11), Αρμ 2001/1263, ΣτΕ 466/2003 (σκέψη 12), ΝΟΜΟΣ.

34. ΑΠ 231/1932, Θέμις ΜΓ', 1932/622, ΑΠ 105/1937, Θέμις ΜΗ', 1937/641, ΑΠ 14/1938, Θέμις ΜΘ', 1938/328, ΑΠ (Ολ) 322/1960, ΝοΒ 1961/1121, ΑΠ (Ολ) 738/1967, ΝοΒ 1968/381, ΑΠ 1723/1980, ΝοΒ 1981/1217 = ΕΕΝ 1981/725.

35. Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, «Η Συνθήκη των Αθηνών (1913) στην προκρούστεια κλίνη», Νομοκανονικά Α', 2002, σελ. 101-116, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=97>.

36. Η μόνη σχετική (με τον Ιερό Νόμο, όχι με το ζήτημα της δικαιοδοτικής αρμοδιότητας) διάταξη της Συνθήκης (άρθρο 14 παρ. 1) περιέχει τα ακόλουθα λιτά: «*Η Ελλάς συμφωνεί να λάβη αναφορικά προς τους μουσουλμάνους πάντα τα αναγκαιούντα μέτρα όπως κανονίση, συμφώνως προς τα μουσουλμανικά έθιμα, τα του οικογενειακού δικαίου και της προσωπικής κατάστασης αυτών.*»

αντικείμενο έρευνας³⁷, ενώ τα επιχειρήματα που κατά καιρούς διατυπώνονται στην ελληνική και τουρκική βιβλιογραφία (κατά και υπέρ της ισχύος της, αντίστοιχα) δεν είναι απόλυτα πειστικά. Σε κάθε περίπτωση η ρυθμιστική της ενέργεια είναι σχεδόν αμελητέα σε θέματα Μουφτή.

γ. Η **Συνθήκη της Λωζάννης** (1923) αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο στην προστασία μειονοτήτων, μη μουσουλμανικών στην Τουρκία και μουσουλμανικών στην Ελλάδα, χωρίς να αναφέρεται ειδικά σε θέματα Μουφτή, αλλά κατοχυρώνοντας το ευρύτερο πλαίσιο της θρησκευτικής διαφοράς. Ειδικότερα, σύμφωνα με τα άρθρα 42 παρ. 1 και 45 της Συνθήκης, η Ελλάδα δεσμεύεται να σεβαστεί τα έθιμα που απορρέουν από συγκεκριμένες θρησκευτικές πρακτικές. Η απονομή σε ειδικό όργανο δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων που να εμπíπτουν σε αυτές τις θρησκευτικές πρακτικές, δεν φαίνεται να υπαγορεύεται άμεσα από τη διάταξη αυτή. Όμως, σύμφωνα με το εδάφιο β' της διάταξης, ο τρόπος εφαρμογής του περιεχομένου της είναι αντικείμενο επεξεργασίας *μικτής επιτροπής*, από την Κυβέρνηση και αντιπροσωπεία της μειονότητας. Η ελληνική Κυβέρνηση προτίμησε τελικά να διατηρήσει σε ισχύ το προηγούμενο καθεστώς των μουσουλμανικών δικαστηρίων, εισάγοντάς τα στην ελληνική έννομη τάξη με τα όσα τεχνικά και ουσιαστικά εγγενή προβλήματα μπορούσαν να προκύψουν (και για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω).

δ. Ο **Νόμος 1920/1991**³⁸ (για τον οποίο θα γίνει λεπτομερής λόγος παρακάτω) ρυθμίζει ειδικά το νομικό καθεστώς που διέπει τη θέση του Μουφτή. Αντικατέστησε τον Ν. 2345/1920, προκαλώντας πολλές αντιδράσεις από πλευράς της μουσουλμανικής μειονότητας, ιδιαίτερα όσον αφορά στη θεσμοθέτηση του διορισμού (αντί της εκλογής) του Μουφτή. Ειδικά για τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητές του, ο Ν. 1920/1991 (άρθρο 5 παρ. 2) ορίζει ότι «ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ' αδιαθέτου διαδοχής, εφ' όσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο»³⁹.

37. Βλ. αναλυτικά στο: *Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος*, «Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων και η ελληνική έννομη τάξη», Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1996, σελ. 283 επ..

38. ΦΕΚ Α' 11/04.02.1991. Με το νόμο αυτόν κυρώθηκε η από 24.12.1990 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών» (ΦΕΚ Α' 182/24.12.1990).

39. Βλ. άρθρο 4 Ν. 147/1914.

ε. Το ισχύον στην Ελλάδα νομοθετικό πλαίσιο περί του θεσμού του Μουφτή συμπληρώνεται από διατάξεις διεθνών συνθηκών προστασίας της θρησκευτικής ταυτότητας των μειονοτήτων ή γενικότερα προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, κυρίως το άρθρο 27 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών⁴⁰. Οι διατάξεις αυτές μόνο με ευρεία ερμηνευτική προσέγγιση μπορούν να συνεισφέρουν στο ζήτημα που μας απασχολεί εν προκειμένω.

2.3. Τα κύρια ζητήματα που ανακύπτουν υπό το ισχύον καθεστώς

2.3.1. Οι κατά τόπο αρμοδιότητες των Μουφτειών

Στην Ελλάδα σήμερα λειτουργούν τρεις Μουφτείες: της Κομοτηνής, της Ξάνθης και του Διδυμοτείχου. Παλαιότερα υπήρχαν σε πολλά άλλα σημεία της ελληνικής επικράτειας αλλά, ύστερα από την ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία, τα νέα δεδομένα ανέτρεψαν τη γεωγραφική κατανομή των μουσουλμάνων και, κατά συνέπεια, εξέλειπε ο λόγος ύπαρξής τους⁴¹. Ο αριθμός αλλά και ο προσδιορισμός της περιφέρειας άσκησης των αρμοδιοτήτων των Μουφτειών μπορεί να μεταβληθεί με Προεδρικό Διάταγμα ύστερα από πρόταση των Υπουργών Εσωτερικών, Δικαιοσύνης και Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, σύμφωνα με το άρθρο 6 του Ν. 1920/1991. Εξάλλου, τα δημογραφικά δεδομένα έχουν μεταβληθεί τις τελευταίες δεκαετίες, αφενός λόγω της οικονομικής εσωτερικής μετανάστευσης που έλαβε χώρα από τη Θράκη προς τα μεγάλα αστικά κέντρα (κυρίως προς την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη)

40. Το άρθρο 27 έχει ως εξής: «Στα κράτη όπου υπάρχουν εθνοτικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες, τα πρόσωπα που ανήκουν σε αυτές τις μειονότητες δεν είναι δυνατόν να τους στερηθεί το δικαίωμα να απολαμβάνουν από κοινού με άλλα μέλη της ομάδας τους, τη δική τους πολιτιστική ζωή, να πιστεύουν και να πρεσβεύουν τη δική τους θρησκεία ή να χρησιμοποιούν τη δική τους γλώσσα». Το Σύμφωνο κυρώθηκε με το Ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997.

41. Μουφτείες αναγνωρίζονται νομοθετικά το 1881 σε Βόλο, Φάρσαλα, Τρίκαλα και Λάρισα, το 1910 ιδρύεται Μουφτεία στην Καρδίτσα, το 1923 ιδρύονται οι Μουφτείες Κομοτηνής, Έβρου και Ξάνθης, και προστίθενται στις προϋπάρχουσες Μουφτείες Σουφλίου και Αλεξανδρουπόλεως. Το 1927 ιδρύεται η Μουφτεία Διδυμοτείχου η οποία απορροφά τη Μουφτεία Αλεξ/πόλεως, ενώ το 1928 ιδρύονται οι Μουφτείες Ηγουμενίτσας και Φιλιατών και προστίθενται στις προαναφερόμενες, όπως και οι Μουφτείες Λαγκαδά, Ιωαννίνων, Παραμυθιάς και Θεσσαλονίκης. Τέλος (με το Β.Δ. της 9ης Δεκεμβρίου 1952 / 9ης Ιανουαρίου 1953) καταργούνται όλες οι προηγούμενες και διατηρούνται οι τρεις Μουφτείες της Θράκης.

και, αφετέρου, λόγω της αθρόας εισόδου, στη χώρα, μουσουλμάνων μεταναστών⁴², αρκετοί από τους οποίους, ενδεχομένως, έχουν πολιτογραφηθεί ως Έλληνες.

Συνεπώς, οι μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες που ζουν μόνιμα σε εκτός της Θράκης περιοχή⁴³ δεν έχουν τη δυνατότητα να αποταθούν σε οικείο Μουφτή. Για τους μουσουλμάνους εκτός Θράκης, δικαιοδοσία έχει οποιοσδήποτε Μουφτής της Θράκης, όπως αναφέρει ο Άρειος Πάγος στην απόφαση 1723/1980⁴⁴, χωρίς όμως να προσδιορίζεται, εάν κάποιος από τους Μουφτήδες έχει υποχρεωτικά δωσιδικία ή εάν εναπόκειται στην ελεύθερη βούληση του διάδικου να υπαγάγει τη διαφορά στο Μουφτή της επιλογής του.

Σε διαφορετική δικανική κρίση οδηγήθηκε πρόσφατα το Μονομελές Πρωτοδικείο Θηβών⁴⁵, το οποίο αναγνώρισε ότι, υπό προϋποθέσεις⁴⁶, είναι δυνατή η

42. Είναι, άλλωστε, νωπή η μνήμη από την πρόσφατη υπαίθρια μαζική προσευχή χιλιάδων μουσουλμάνων στο κέντρο της Αθήνας, την 16.11.2010, διά της οποίας αναδείχθηκε δυναμικά το μείζον ζήτημα της κατασκευής τεμένους στην πρωτεύουσα.

Βλ. σχετικά: <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11424&subid=2&pubid=41838991>.

43. Περίπου το 25% της μειονότητας διαβίει σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Δωδεκάνησα, για τα οποία, από το 1947, προκύπτει το ζήτημα αν έχουν άμεση εφαρμογή οι διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάννης. **Τόσο η θεωρία όσο και η πρακτική συγκλίνουν στη θέση ότι οι Μουσουλμάνοι της Δωδεκανήσου δεν υπάγονται στην αρμοδιότητα κανενός εκ των τριών Ιεροδικείων της Δυτικής Θράκης** [βλ. *Κτιστάκης Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 40, αλλά και *ΑΠ (Ολ) 738/1967*, ΝοΒ 1968/381]. Για την αντίθετη άποψη, βλ. *Τσιτελικής Κ.*, «Η θέση του Μουφτή (...)», όπ.π., σελ. 8, αλλά και *του ίδιου*, «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=98>, σελ. 8 (της ψηφιακής έκδοσης του κειμένου).

44. *ΑΠ 1723/1980*, όπ.π.: «(...) **το διαπροσωπικόν των Μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων δίκαιον καθιερωθέν, διά των ρηθισών, επικυρωθεισών διά των άνω νόμων συνθηκών [εννοεί τις διεθνείς Συνθήκες της Κωνσταντινούπολης (1881), των Αθηνών (1913), των Σεβρών (1920) και της Λωζάννης (1923) και τους αντίστοιχους κυρωτικούς νόμους], αποτελεί κατ' άρθρον 28 παρ. 1 του Συντάγματος αναπόσπαστον μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύει πάσης αντιθέτου διατάξεως νόμου, ισχύει δε, ως ελέχθη, επί των ωρισμένων τούτων προσώπων, ανεξαρτήτως του τόπου κατοικίας αυτών. Συνεπώς αι, μεταξύ άλλων, διαφοραί περί διατροφής (νεφακά) των προσώπων τούτων εκδικάζονται κατ' επιταγήν των ανωτέρω διατάξεων νόμων, υπό του Μουφτή, όστις αποτελεί ειδικόν δικαιοδοτικόν όργανον της Ελληνικής Πολιτείας και τον κατά το άρθρον 8 παρ. 1 του Συντάγματος φυσικόν δικαστήν των εν λόγω προσώπων».**

45. *ΜονΠρΘηβών 405/2000*, Δίκη 2001/1097 = ΝοΒ 2001/661.

46. *ΜονΠρΘηβών 405/2000*, όπ.π.: «Από το άρθρο 5 §§ 1 και 2 του Ν. 1920 της 4/4.2.1991, "Κύρωση της από 24 Δεκεμβρίου 1990 πράξης νομοθετικού περιεχομένου "Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών"» προκύπτει ότι ο Μουφτής ασκεί στην περιφέρεια του δικαιοδοσία μεταξύ Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ' αδιαθέτου διαδοχής. Σύμφωνα με το Β.Δ. 9.12.1953/9.1.1954 στην Ελλάδα σήμερα λειτουργούν τρεις Μουφτείες, της Κομοτηνής, της Ξάνθης και του Διδυμοτείχου. **Οι ως άνω δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή είναι σαφές από το γράμμα και το πνεύμα της Συνθήκης της Λωζάννης ότι εφαρμόζονται αποκλειστικά και μόνο επί της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Άλλωστε το καθεστώς της μειονότητας αυτής ρυθμίστηκε σε αποκλειστική συνάρτηση με την ελληνική ορθόδοξη μειονότητα της Τουρκίας το 1923. Η μοναδική ελληνική αυτή μουσουλμανική μειονότητα είναι χωρικά σαφώς προσδιορισμένη, αφού συνδέεται συμβατικά αποκλειστικά και μόνο με τη γεωγραφική περιοχή της σημερινής ελληνικής Θράκης. Πρέπει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι οι δικαστικές αρμοδιότητες του Μουφτή, ο οποίος συνιστά**

επιλογή, από τον διάδικο μουσουλμάνο έλληνα πολίτη, της δικαιοταξίας του Αστικού Κώδικα αντί εκείνης του Ιερού Νόμου.

2.3.2. Η ανάδειξη του Μουφτή

Η ενσωμάτωση ορισμένων μουσουλμανικών θρησκευτικών θεσμών, κληρονομιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην ελληνική έννομη τάξη και οι πολιτικο-θρησκευτικές εξελίξεις στην Τουρκία επέδρασαν διπλά κατά τη διαμόρφωση του νομικού πλαισίου που αφορά, κατά κύριο λόγο, στην ανάδειξη του Μουφτή. Η αντιπαλότητα μεταξύ παλαιομουσουλμάνων (συντηρητικών θρησκευτικών κύκλων) και κεμαλιστών εκσυγχρονιστών (κοσμικών εθνικιστών) είχε να κάνει εν πολλοίς και με τη θέση του Μουφτή, ο οποίος από την προσάρτηση της Θράκης στο ελληνικό

δικαστικό όργανο συντρέχουσας αρμοδιότητας με τα τακτικά δικαστήρια (Κ. Τσιτσελίκη, Η θέση του Μουφτή στην Ελληνική Έννομη Τάξη, εντεταγμένο στη σειρά μελετών - κέντρου ερευνών μειονοτικών ομάδων, 2, σ. 312), δεν θα ήταν δυνατόν να λειτουργήσουν προς την κατεύθυνση της παραβίασης των ατομικών δικαιωμάτων των μουσουλμάνων, τα οποία άλλωστε προστατεύονται ρητά τόσο από το Σ (άρθρο 8), όσο, επίσης, και από την ευρωπαϊκή σύμβαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων της Ρώμης του 1950 και το συμπληρωματικό πρωτόκολλο των Παρισίων του 1952. Η κατοχύρωση αυτή της μειονότητας με συνταγματικές και διεθνείς συμβατικές δεσμεύσεις, που αποτελούν πλέον εσωτερικό δίκαιο, υποχρεώνει την Πολιτεία σε περίπτωση σύγκρουσης μουσουλμανικού ιερού δικαίου και ατομικών δικαιωμάτων να εγγυηθεί στο μουσουλμάνο Έλληνα πολίτη την ελευθερία επιλογής της δικαιοταξίας στην οποία αυτός επιθυμεί να υπαχθεί (Στ. Γεωργούλη, Ο Θεσμός του Μουφτή στην Ελληνική και Αλλοδαπή Έννομη Τάξη, έκδ. 1993, σ. 37)». Βλ. Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...), όπ.π., σελ. 38: «Αν και ικανοποιητική στην τελική λύση της, η απόφαση του Πρωτοδικείου Θηβών επικρίθηκε, κυρίως, διότι αναγνώρισε συντρέχουσες υλικές αρμοδιότητες (Μουφτή και τακτικού πολιτικού δικαστή), ενώ είναι γνωστό ότι η ελληνική πολιτική δικονομία αναγνωρίζει μόνον συντρέχουσες τ ο π ι κ έ ς αρμοδιότητες (και αντίστοιχο δικαίωμα προτίμησης του ενάγοντα)». Επ' αυτού, βλ. Μπέης Κωνσταντίνος, «Παρατηρήσεις στη ΜονΠρΘηβών 405/2000», Δίκη 2001/1098, <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=5&mid=1479&mnu=3&id=18136>. Βλ. ακόμη Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη – με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=98> ► Σχετική και η νεώτερη απόφαση ΜονΠρΡοδόπης 9/2008, Δίκη 2008/999 = ΝΟΜΟΣ, <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=4&mid=1479&mnu=3&id=25110>, επί της οποίας οι κάτωθι παρατηρήσεις της Μπαλογιάννη Ευαγγελίας: «Μια λαμπρή δικαστική απόφαση, που με ήρεμη και τεκμηριωμένη θεμελίωση υψώνει τείχος δραστηκής δικαστικής προστασίας της καταπιεσμένης γυναίκας. Αντίθετα, ακόμα και στην πρόσφατη νομολογία του Αρείου Πάγου (ΑΠ 1097/2007 ΧρΙΔ 8 [2008] 228 με αντίθετες παρατηρήσεις Ε. Καστήριου), γίνεται δεκτό ότι οι διατάξεις που ρυθμίζουν κατά τρόπο τόσο άνισο τις κληρονομικές σχέσεις των Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών στην Ελλάδα είναι προστατευτικές γι' αυτούς, αποτελούν ειδικό δίκαιο που εφαρμόζεται με βάση τις διατάξεις του διαπροσωπικού δικαίου και δεν αντίκεινται ούτε στην αρχή της ισότητας (4 § 1 Σ), ούτε στην προστασία της ιδιοκτησίας (17 Σ, 1 § 1 πρώτου πρόσθ. πρωτόκ, στην ευρΣΔΑ), ούτε στο δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας (20 § 1 Σ), ούτε στο δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο και δίκαιης δίκης (6 § 1 ευρΣΔΑ) που καθιερώνει τη δίκαιη δίκη υπό την έννοια της δικονομικής ισότητας των διαδίκων. Βεβαίως, καθώς πειστικά σημειώνεται στη σχολιαζόμενη απόφαση, οι διατάξεις που ρυθμίζουν τις κληρονομικές σχέσεις των Μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων δεν συμπορεύονται ούτε με τη διάταξη του άρθρου 4 § 2 Σ που καθιερώνει την ισότητα μεταξύ Ελλήνων και Ελληνίδων έναντι του νόμου (βλ. και Ε. Καστήριου, παρατηρήσεις στην ΑΠ 1097/2007 ΧρΙΔ 8 [2008] 230)». Παρόμοια με την (αντίθετη) ΑΠ 1097/2007 έκρινε και η πρόσφατη ΑΠ 2113/2009, ΝΟΜΟΣ.

κράτος φέρεται ως ο μόνος θρησκευτικός ηγέτης της τοπικής κοινωνίας. Η πολιτική σημασία της θέσης αυτής κατέστησε τους Μουφτήδες της Θράκης στόχο ενός πολιτικού αγώνα ανάδειξης ή μείωσης της ισχύος τους, ανάλογα με τα διακυβευόμενα συμφέροντα. Εργαλείο αυτής της διαπάλης ήταν, όπως και παραμένει, ο νομικός ρυθμιστικός κανόνας, που επιτρέπει την αντίστοιχη επέμβαση στο θεσμικό πλαίσιο. Έτσι, λοιπόν, ο τρόπος ανάδειξης του Μουφτή αποκτά στρατηγική σημασία λόγω της λειτουργίας του στην τοπική κοινωνία μέσα από την άσκηση των δικαιοδοτικών του αρμοδιοτήτων, εκτός από τα δεδομένα θρησκευτικά του καθήκοντα⁴⁷.

Το πρώτο νομικό καθεστώς που ρυθμίζει τη θέση του Μουφτή στην Ελλάδα, όπως διατυπώνεται από το νόμο ΑΛΗ' (1038)/1882, σε εφαρμογή της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης του 1881⁴⁸, προβλέπει το διορισμό και την παύση του Μουφτή με Βασιλικό Διάταγμα. Ο διορισμός γίνεται ύστερα από την υπόδειξη διαδόχου από τη «μωαμεθανική κοινότητα» και μετά από πρόταση των υπουργών Εκκλησιαστικών, Εκπαίδευσης και Δικαιοσύνης.

Το **νομικό πλαίσιο που ίσχυσε μέχρι το 1991**, χωρίς όμως να εφαρμοστεί πλήρως, ανταποκρίθηκε αρχικά στις απαιτήσεις της ελληνοτουρκικής Συνθήκης Ειρήνης των Αθηνών του 1913, με την υιοθέτηση του σχετικού νόμου το 1920, πριν δηλαδή την ανταλλαγή πληθυσμών και την οριοθέτηση των συνόρων και, βέβαια, πριν να καταστεί μειονότητα ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Δυτικής Θράκης. Σύμφωνα με το καθεστώς του Νόμου 2345/1920, ο κατά τόπο αρμόδιος Νομάρχης προέβαινε στην προκήρυξη εκλογής την οποία γνωστοποιούσε δημόσια. Οι υποψήφιοι ήταν έξι μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες, κάτοχοι διπλώματος *μεντρεσέ*⁴⁹ ή σχολής Ναηπήδων, ή διατελέσαντες Μουφτήδες, οι οποίοι θα έπρεπε να μην έχουν βεβαρημένο ποινικό μητρώο. Οι σχετικές αιτήσεις μεταβιβάζονταν στον Υπουργό

47. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η προβλεπόμενη θέση του Αρχιμουφτή ποτέ δεν πληρώθηκε ύστερα από την κατάργηση του Σεϊχ-ουλ-ισλαμάτου (αντίστοιχος θεσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) με την επικράτηση του κεμαλισμού στην Τουρκία. Μάλιστα ο τελευταίος Σεϊχ-ουλ-ισλάμης Μουσταφά Σαμπρί, αν και ζούσε εξόριστος στην Ελλάδα, τελικά εκδιώχθηκε το 1930 ως δείγμα καλής θέλησης κατά την προσπάθεια ενδυνάμωσης της ελληνοτουρκικής φιλίας, ύστερα από συνεχείς πιέσεις της Τουρκίας από το 1927. Η Τουρκία μάλιστα κατά τις διαπραγματεύσεις για τη συνομολόγηση του ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας της 30ης Οκτωβρίου 1930 δεν έθεσε καν θέμα Μουφτή.

48. Το άρθρο 8 της Συνθήκης προβλέπει την αυτονομία και τον ιεραρχικό οργανισμό των μουσουλμανικών κοινοτήτων. Το γεγονός ότι ο εκτελεστικός της νόμος προβλέπει διορισμό αντί ενδεχομένως εκλογή δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται σαν αντίφαση, απλώς λαμβάνει υπόψη την πρακτική του διορισμού που επικρατούσε παράλληλα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και γενικότερα στον μουσουλμανικό κόσμο.

49. Η λέξη *μεντρεσές* (αραβικά: مدرّس, *madrrasah*) προέρχεται εκ της αραβικής λέξης *ντερς* (= μάθημα) και σημαίνει «σχολείο», εν προκειμένω δε «μουσουλμανικό ιεροσπουδαστήριο».

Θρησκευμάτων. Ο τελευταίος είχε τη διακριτική ευχέρεια να διαγράψει όσους από τους υποψήφιους δεν ενέκρινε και τελικά προέβαινε στη διενέργεια της εκλογής. Δικαίωμα ψήφου είχαν οι μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες, οι οποίοι ήταν εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους της περιφέρειας της Μουφτείας. Την εποπτεία της εκλογής είχε το αρμόδιο Πρωτοδικείο, το οποίο και ανακήρυσσε τον πλειοψηφούντα Μουφτή.

Παρά τη θεσμοθετημένη με δημοκρατικές διαδικασίες εκλογή του Μουφτή, υπερίσχυσε η προηγούμενη –από την εποχή της Αυτοκρατορίας– πρακτική που ήθελε το Μουφτή να διορίζεται από τις αρχές. Συνεπώς, ουδέποτε, από τότε που είχε θεσμοθετηθεί η διαδικασία εκλογής αυτή, δεν εφαρμόστηκε, ενώ στην πράξη παρέμενε το προϋπάρχον καθεστώς διορισμού του Μουφτή από τις αρχές, ύστερα από υπόδειξη, σε πλαίσια που προσδιόριζαν την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Έτσι, άλλοτε ήταν αρκετή η επέμβαση του τουρκικού Προξενείου, η πρόταση του μουσουλμάνου βουλευτή της αντίστοιχης περιφέρειας ή η επιλογή του υπουργείου Εξωτερικών. *Ο Ν. 1920/1991 κατήργησε και τυπικά τη θεσμοθετημένη εκλογή που είχε εισαγάγει ο Ν. 2345/1920 και επανέφερε το καθεστώς διορισμού του Νόμου ΑΛΗ' (1038)/1882.*

Σύμφωνα με τον ισχύοντα Νόμο 1920/1991, η διαδικασία κινείται από τον κατά τόπο αρμόδιο Νομάρχη, ο οποίος και αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας την ανάδειξη του Μουφτή. Οι προϋποθέσεις υποβολής υποψηφιότητας για τη θέση του Μουφτή είναι οι εξής (άρθρο 1 παρ. 2): 1. Κατοχή ελληνικής ιθαγένειας, 2. Μουσουλμανική πίστη, 3. Κατοχή πτυχίου ανώτατης ισλαμικής σχολής (ημεδαπής, που δεν υπάρχει μέχρι σήμερα, ή αλλοδαπής) ή κατοχή διπλώματος Ιτζαζέτ Ναμέ ή προϋπηρεσία ως Ιμάμησ τουλάχιστον επί μία δεκαετία, 4. Διάκριση για το ήθος και την θεολογική κατάρτιση, 5. Να μη συντρέχουν τα κωλύματα διορισμού των άρθρων 21-23 του Υπαλληλικού Κώδικα.⁵⁰

50. Επί των ως άνω προσόντων επιλογής Μουφτή, βλ. *Τσιτσελίκη Κ.*, «Η θέση του Μουφτή (...), όπ.π., όπου παρατηρεί σχετικά: «Οι προϋποθέσεις που αναφέρονται διαζευκτικά στο παραπάνω υπ' αριθ. 3 στοιχείο, αποτελούν το αντικειμενικό κατώφλι που θα πρέπει οι υποψήφιοι να έχουν ήδη περάσει, ώστε να είναι επιλέξιμοι. Οι τρεις διαφορετικές κατηγορίες προσόντων, οι οποίες καθιστούν την ουσιαστική προϋπόθεση για την επιλογή φαίνεται να είναι εξαιρετικά ανισοβαρείς. Αν θεωρείται εύλογο ο ανώτερος θρησκευτικός ηγέτης των μουσουλμάνων, και μάλιστα με δικαιοδοτικές αρμοδιότητες στην περιφέρειά του, να είναι απόφοιτος πανεπιστημιακής σχολής, τότε πώς μπορεί για την ίδια θέση να είναι επιλέξιμος και ο απόφοιτος κατώτερης ιερατικής σχολής; Όταν μάλιστα η διάταξη θεωρεί επαρκή την υποψηφιότητα και του Ιμάμησ με δεκαετή πείρα, τότε ο ίδιος ο νόμος θέτει σαθρά θεμέλια στο νομικό καθεστώς του Μουφτή».

Τις υποψηφιότητες εξετάζει σε πρώτο βαθμό ενδεκαμελής επιτροπή με πρόεδρο τον αρμόδιο Νομάρχη και μέλη «έλληνες μουσουλμάνους θρησκευτικούς λειτουργούς και εξέχοντες μουσουλμάνους έλληνες πολίτες της περιφέρειάς του», που συγκαλείται με ευθύνη του Γενικού Γραμματέα της Περιφέρειας, και η οποία εκφράζεται για τα προσόντα του κάθε υποψηφίου ξεχωριστά. Στη συνέχεια, το πρακτικό της επιτροπής υποβάλλεται στον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων, ο οποίος και επιλέγει τον επικρατέστερο «με βάση ιδίως το ήθος, τη θεολογική κατάρτιση και την εν γένει θρησκευτική δράση των υποψηφίων». Ο διορισμός γίνεται με προεδρικό διάταγμα ύστερα από σχετική πρόταση του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων⁵¹.

Όπως θα δούμε και παρακάτω, το ζήτημα της ανάδειξης του Μουφτή με διορισμό και όχι με εκλογή αποτελεί «μήλον της έριδος» για τη σχέση του ελληνικού κράτους με τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης (και όχι μόνο). Οι εκπρόσωποι της τελευταίας απαιτούν την ανάδειξη του Μουφτή διά εκλογής, ενώ η ελληνική πολιτεία, δεδομένων των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή, προβάλλει ως κώλυμα το Σύνταγμα, το οποίο δεν επιτρέπει το θεσμό του «λαϊκού» (υπό την έννοια του *αιρετού*) δικαστή. Εξ αυτού, άλλωστε, έχει προκύψει η (γνωστή τοις πάσι) χρόνια διένεξη που συνίσταται στην παρουσία, σε κάθε μία από τις τρεις Μουφτείες της Θράκης, δύο Μουφτήδων· ενός διορισμένου από το ελληνικό κράτος και ενός εκλεγμένου από την κατά τόπο μειονότητα. Ο τελευταίος είναι άλλως γνωστός, καθ' ημάς, ως «ψευδομουφτής».

51. Βλ. *Τσιτσελίκη Κ.*, «Η θέση του Μουφτή (...), όπ.π., όπου παρατηρεί σχετικά: «Η διαδικασία όπως γίνεται φανερό και από την πρώτη ανάγνωση των σχετικών διατάξεων είναι γεμάτη ασάφειες και αοριστίες θεμελιωμένη σε μία επίφαση δημοκρατικότητας. Η ενδεκαμελής επιτροπή μπορεί μεν να λειτουργεί σαν συλλογικό συμβουλευτικό όργανο, αλλά σε καμία περίπτωση δεν εκλέγει – ούτε καν σε δεύτερο βαθμό, όπως συχνά λάθος αναφέρεται. Η φερεγγυότητα της συμβουλευτικής της λειτουργίας υποσκάπτεται ήδη από το γεγονός ότι είναι επιλεγμένη από διορισμένο υπάλληλο της τοπικής αυτοδιοίκησης και από το γεγονός ότι όλες οι εργασίες της τελούνται υπό την προεδρία του Νομάρχη. Τα προσόντα επιλογής των μελών είναι αόριστα και δεν δεσμεύουν το Νομάρχη, ο οποίος έχει την απόλυτη διακριτική ευχέρεια χειρισμών της όλης διαδικασίας. Ακόμη και στο στάδιο της οριστικής λήψης απόφασης από τον Υπουργό, τα οριζόμενα κριτήρια από το νόμο δεν είναι αντικειμενικά, αλλά υπόκεινται σε πολλαπλή ερμηνεία».

2.3.3. Χηρεία της θέσης του Μουφτή

Η θέση του Μουφτή είναι δυνατό να χηρεύσει κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Μπορούν να περιγραφούν συνοπτικά ως εξής:

α) Με το θάνατο ή την παραίτηση του Μουφτή. Ακολουθεί η διαδικασία διορισμού Τοποτηρητή και στη συνέχεια ανάδειξης νέου Μουφτή, όπως περιγράφηκε παραπάνω.

β) Η απώλεια της ιδιότητας του Μουφτή μπορεί να επέλθει **με το πέρας δεκαετίας από το διορισμό.** Ο Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων έχει την ευχέρεια να ανανεώνει τη θητεία του Μουφτή σύμφωνα με την εκτίμησή του (άρθρο 1 παρ. 7 Ν. 1920/1991).

γ). Ο Μουφτής μπορεί να παυθεί (με Προεδρικό Διάταγμα ύστερα από εισήγηση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων) από τη θέση του, σε μία από τις παρακάτω περιπτώσεις (άρθρο 2 παρ. 1 Ν. 1920/1991):

- i. Αμετάκλητη καταδίκη του για πλημμέλημα σύμφωνα με τα προβλεπόμενα από το άρθρο 22 του Υπαλληλικού Κώδικα.
- ii. Στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων.
- iii. Ασθένεια από την οποία κωλύεται να ασκήσει τα καθήκοντά του.
- iv. Υπηρεσιακή ανεπάρκεια.
- v. Επίδειξη διαγωγής *αναξιοπρεπούς* ή ασυμβίβαστης προς τα καθήκοντά του.

Στις περιπτώσεις iii, iv και v, ο Υπουργός Εθνικής Παιδείας λαμβάνει υπ' όψη του απόφαση συμβουλίου, που κατά το άρθρο 2 παρ. 2 του Ν. 1920/1991 αποτελείται από έναν εφέτη Αθηνών, ως πρόεδρο, έναν ανώτερο υπάλληλο του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων και έναν Μουφτή ή Τοποτηρητή, ως μέλη. Η διάταξη δεν έχει δοκιμαστεί ποτέ στην πράξη.

Από τις περιπτώσεις που μπορούν να αποτελέσουν επαρκή λόγο έκπτωσης από τη θέση του Μουφτή, θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα το νομικό περιεχόμενο της «*αναξιοπρεπούς διαγωγής*», η οποία μπορεί να γίνει αντικείμενο αμφισβητούμενης ερμηνείας. Η εφαρμογή και η προσέγγιση της προϋπόθεσης αυτής θα πρέπει να διαφυλάσσει τόσο το κύρος του θεσμού όσο και να απαγορεύει την αυθαίρετη επέμβαση του κράτους για πολιτικούς λόγους⁵².

52. Βλ. *Τσιτσελίκης Κ.*, «Η θέση του Μουφτή (...)», όπ.π., σελ. 12, όπου εκφράζει τον εξής προβληματισμό του: «*Ως αδυναμία της διάταξης [εννοεί το άρθρο 2 παρ. 1 Ν. 1920/1991] θεωρούμε το γεγονός ότι, κατά την εξέταση περίπτωσης πάσης Μουφτή, δεν δίνεται η δυνατότητα υποστήριξης της*

2.3.4. Τοποτηρητής της Μουφτείας

Κατά το διάστημα της χηρείας της θέσης Μουφτή, ο Νομάρχης αναθέτει προσωρινά τα καθήκοντα του Μουφτή σε Τοποτηρητή (άρθρο 3 παρ. 1) εντός δέκα ημερών. Η διάρκεια της θητείας του καλύπτει την περίοδο μέχρι την ανάληψη καθηκόντων από το νέο Μουφτή. Η θέση του Τοποτηρητή κατοχυρώνεται νομικά για πρώτη φορά με τον ισχύοντα νόμο. Στην πράξη όμως αρκετές φορές στην πράξη είχε παρουσιαστεί η ανάγκη τοποθέτησης προσωρινού επί κεφαλής της Μουφτείας μέχρι το διορισμό Μουφτή. Η περίοδος αυτή δεν προσδιορίζεται από το νόμο με αποτέλεσμα να παρέχεται στον Τοποτηρητή η δυνατότητα να ασκεί τα καθήκοντα του Μουφτή πέρα από χρονικά όρια. Ο νόμος δεν διαχωρίζει τις αρμοδιότητες του Τοποτηρητή από εκείνες του Μουφτή, παρά μόνο διατυπώνει τον προσωρινό χαρακτήρα του. Ωστόσο η εφαρμογή του θεσμού σε μερικές περιπτώσεις, όπως αυτή στη Μουφτεία Διδυμοτείχου⁵³, μάλλον το αντίθετο αποδεικνύει.

Τα προσόντα που απαιτούνται για την ανάθεση στη θέση του Τοποτηρητή είναι τουλάχιστον η (απροσδιόριστη χρονικής διάρκειας) προηγούμενη θητεία σε θέση Ιμάμη, Χατίπη ή ιεροκήρυκα⁵⁴.

θέσης του από τον ίδιο τον εγκαλούμενο ενώπιον του Υπουργού ή του συμβουλίου. Επίσης θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι για ζήτημα που μπορεί να είναι καθαρά εσωτερικό θρησκευτικού χαρακτήρα (υπηρεσιακή ανεπάρκεια, επίδειξη αναξιοπρεπούς διαγωγής ή διαγωγής ασυμβίβαστης προς τα καθήκοντά του) η συμμετοχή της μουσουλμανικής κοινότητας είναι μειοψηφούσα στη σύνθεση της επιτροπής, πόσο μάλλον ότι η απόφαση δεν λαμβάνεται από όργανο που να ανήκει στη κοινότητα. Ο νόμος θα έπρεπε να διακρίνει τους λόγους παύσης από τη θέση του Μουφτή σε εκείνους που αφορούν την άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων και εκείνων που συναρτώνται με την άσκηση των δικαιοδοτικών του αρμοδιοτήτων. Έτσι η υπηρεσιακή ανεπάρκεια, η επίδειξη αναξιοπρεπούς διαγωγής ή διαγωγής ασυμβίβαστης προς τα καθήκοντά του θα κρινόταν από τους αρμόδιους κάθε φορά με γνώμονα την ουσία της ενδεχόμενης παρατυπίας».

53. Από το 1986 διορίστηκε ως Τοποτηρητής της Μουφτείας Διδυμοτείχου ο Μεχμέτ Σερίφ Δαμάδογλου, θέση στην οποία βρίσκεται μέχρι και σήμερα [<http://www.muftididymoteicho.com/>].

54. Βλ. Τσιτσέλικη Κ., «Η θέση του Μουφτή (...)», ό.π., σελ. που διατυπώνει τον εξής προβληματισμό: «Τα χαμηλού επιπέδου προσόντα που απαιτούνται συμβάλλουν στην ανομοιογένεια που ήδη χαρακτηρίζει την ποιότητα. Στην ουσία η όλη υποκατάσταση του Μουφτή από τον ισότιμο σε δικαιοδοσίες Τοποτηρητή υποβιβάζει έως ένα σημείο τη θέση του Μουφτή και μεταθέτει σε άλλο επίπεδο την όλη προβληματική για τον τρόπο ανάδειξής του. Επίσης το καθεστώς, που αφορά την παύση ή γενικότερα τη χηρεία της θέσης του Τοποτηρητή, είναι ταυτόσημο με εκείνο που διέπει την παύση του Μουφτή. Αντίθετα για το διορισμό του Τοποτηρητή η προβλεπόμενη διαδικασία διαφοροποιείται από την αντίστοιχη που αφορά το διορισμό του Μουφτή. Ο Νομάρχης διατηρεί απόλυτη εξουσία κατά το διορισμό, παύση και αντικατάσταση του Τοποτηρητή, καθιστώντας το θεσμό ευάλωτο απέναντι στη διακριτική του ευχέρεια και στην έλλειψη ελέγχου από άλλο φορέα. Σοβαρότερο όμως έλλειμμα είναι η μη πρόβλεψη συμμετοχής στις διαδικασίες αυτές μελών της μουσουλμανικής κοινότητας».

2.4. Οι (μη δικαιοδοτικές) αρμοδιότητες του Μουφτή σύμφωνα με το ισχύον νομικό καθεστώς

Ο Μουφτής είναι δημόσιος υπάλληλος σε θέση γενικού διευθυντή⁵⁵. Οι υποχρεώσεις του Μουφτή ρυθμίζονται από όσα προβλέπει το Σύνταγμα και οι σχετικοί νόμοι περί δημοσίων υπαλλήλων (άρθρο 4 Ν. 1920/1991). Η Μουφτεία επίσης θεωρείται δημόσια υπηρεσία. Σύμφωνα με το νόμο απαλλάσσεται από τα ταχυδρομικά και τηλεγραφικά τέλη και υποχρεώνεται να χρησιμοποιεί την ελληνική γλώσσα στα εκδιδόμενα έγγραφα⁵⁶.

Οι μη δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή δεν αναφέρονται εξαντλητικά από το άρθρο 5 παρ. 1 του Ν. 1920/1991. Οι αρμοδιότητες αυτές αφορούν –σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις με άμεσα ρυθμιστικό τρόπο– ένα ευρύ φάσμα της κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής των μουσουλμάνων. Εκτός από θρησκευτικός ηγέτης είναι διαχειριστής και εποπτεύων της οργάνωσης των τεμενών, της βακουφικής περιουσίας αλλά και των ιεροσπουδαστηρίων, αρμοδιότητες που προσδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην εκτέλεση των καθηκόντων του Μουφτή.

Εκτενέστερης συζήτησης ωστόσο αξίζουν οι δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή, καθώς και οι νομικές επιπλοκές και ασυμβατότητες που προκύπτουν κατά την άσκησή τους, ζητήματα που θα εξεταστούν παρακάτω.

2.4.1. Θρησκευτικά καθήκοντα

Ο Μουφτής ασκεί τα θρησκευτικά του καθήκοντα στα πλαίσια της θρησκευτικής ελευθερίας των άρθρων 13 παρ. 1 του Συντάγματος και 38 παρ. 2 και 40 της Συνθήκης της Λωζάννης. Ηγείται του θρησκευτικού γίνεσθαι μέσω της ομαδικής προσευχής και της προσωπικής επαφής με τους πιστούς στην περιφέρειά του.

55. Με αποδοχές γενικού διευθυντή και βασικό μισθό τον προβλεπόμενο από το ανώτερο μισθολογικό κλιμάκιο του Ν.1505/1984.

56. Άρθρο 7 Ν. 1920/1991: «Οι Μουφτείες θεωρούνται δημόσιες υπηρεσίες, αλληλογραφούν στην επίσημη γλώσσα του Κράτους, στην οποία συντάσσονται επίσης όσες πράξεις και έγγραφα εκδίδονται από τον Μουφτή, απαλλάσσονται δε των ταχυδρομικών και τηλεγραφικών τελών». Αντίθετη η πρόβλεψη του Ν. 2345 του 1920. Στην πράξη πάντως τα έγγραφα θρησκευτικού περιεχομένου συντάσσονται στα τουρκικά ή τα αραβικά.

2.4.2. Τέλεση γάμων

Ο Μουφτής έχει την εξουσία να εκδίδει άδειες γάμου και να τελεί γάμους σύμφωνα με το τυπικό⁵⁷ της μουσουλμανικής θρησκείας, με τις έννομες συνέπειες που διέπουν κάθε νόμιμο γάμο. Έτσι, για τη σύσταση νόμιμου γάμου απαιτείται απλή προφορική διαδικασία ενώπιον δύο μαρτύρων μουσουλμάνων ενήλικων (δύο αντρών, αλλά όχι δύο γυναικών), με δικαιοπρακτική ικανότητα. Ο μουσουλμανικός γάμος δεν συνίσταται σε ιερολογία, αλλά στην ανταλλαγή επίσημης δήλωσης των δύο μελλόνυμφων, οι οποίοι πρέπει να έχουν δικαιοπρακτική ικανότητα. Εάν η γυναίκα είναι ανήλικη, απαιτείται η συναίνεση του πατέρα ή αντιπροσώπου αλλά όχι της μητέρας. Σε περίπτωση απαγωγής της ανήλικης (εκούσιας ή ακούσιας) γάμος δεν μπορεί να τελεσθεί, παρά μόνο εάν δοθεί η συγκατάθεση του πατέρα. Ως όριο ενηλικίωσης θεωρείται το 15^ο έτος. Επίσης, ορίζεται με τη συμφωνία των δύο μελλόνυμφων το καταβλητέο ποσό σε περίπτωση λύσης του γάμου (ύστερα από θάνατο ή λόγω διαζυγίου), όπως και η επιστροφή των συμβόλων της μνηστείας. Η σχετική συμφωνία περιέχεται στην άδεια του γάμου την οποία συντάσσει ο Μουφτής⁵⁸. Μετά την έκδοση της άδειας του γάμου, ο Μουφτής επιμελείται της καταχώρησης στα βιβλία της Μουφτείας της «δωρεάς»⁵⁹, που ο σύζυγος αποδίδει στην οικογένεια της συζύγου του. Σύμφωνα με τον Ιερό Νόμο η διγαμία δεν αποτελεί κώλυμα για την τέλεση γάμου, αφού ο κάθε μουσουλμάνος μπορεί να νυμφευτεί έως τέσσερις γυναίκες. Στη Δ. Θράκη το ζήτημα έχει τεθεί σπάνια.

2.4.3. Γνωμοδοτήσεις

Ο Μουφτής έχει γνωμοδοτικές αρμοδιότητες σε ζητήματα σχετικά με κάθε ζήτημα που άπτεται των οικογενειακών ή κληρονομικών σχέσεων και που διέπεται από το θρησκευτικό δίκαιο. Συνεπώς η δυνατότητα γνωμοδότησης καλύπτει και τομείς για τους οποίους δεν του αναγνωρίζεται από το νόμο δικαιοδοτική εξουσία. Στις περιπτώσεις αυτές, συνηθέστερη από τις οποίες είναι αυτή της υιοθεσίας ή της

57. Βλ. παρακάτω, ενότητα 3.2.2.2., ΙΙ, σελ. 57, υποσημ. 155.

58. Σολταρίδης Σ., «Η ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης», όπ.π., σελ. 178.

59. Βλ. στο Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή (...)», όπ.π., σελ. 14, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η καταβολή της δωρεάς αυτής δεν πρέπει να θεωρείται εξαγορά της γυναίκας».

δημόσιας διαθήκης, το τακτικό δικαστήριο μπορεί να ζητήσει τη γνώμη του οικείου Μουφτή. Πολλές φορές, ωστόσο, έχουν καταγραφεί περιπτώσεις, που ο Μουφτής είχε καταχρηστικά αποφανθεί σε θέματα που ο νόμος δεν του αναγνωρίζει δικαιοδοτικές αρμοδιότητες, και μάλιστα με την αναγνώριση του Πρωτοδικείου⁶⁰.

2.4.4. Διορισμός και παύση μουσουλμάνων ιερουργών

Ο Μουφτής βρίσκεται επικεφαλής της ιεραρχίας των μουσουλμάνων λειτουργών με εξουσία ως προς το διορισμό και την παύση τους, στα όρια της περιφέρειάς του, διατηρώντας απόλυτη διακριτική ευχέρεια κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων αυτών. Μπορεί να διορίσει από έναν Ιμάμη και Μουεζίνη σε κάθε τέμενος⁶¹. Επίσης, εκδίδει βεβαίωση σχετικά με τη μη στράτευση των μουσουλμάνων ιερουργών (από έναν Ιμάμη και Μουεζίνη ανά τέμενος) με την αιτιολογία ότι η συμμετοχή τους είναι απαραίτητη για τη διεκπεραίωση των θρησκευτικών λειτουργιών του τεμένους⁶².

60. Βλ. λεπτομερή αναφορά τέτοιων υποθέσεων στο *Μπεκιαρίδης Γεώργιος*, «Οι Μουφτήδες ως θρησκευτικοί ηγέται των μουσουλμάνων της περιφέρειας των και ως δημόσιαι αρχαί», Αρμ 1973, Τεύχος 12, σελ. 888, παρ. 10.

61. Βλ. *Μηναΐδης Σ.*, «Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη», όπ.π., σελ. 333, *Σολταρίδης Σ.*, «Η ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης», όπ.π., σελ. 176, όπου αναφέρονται παραδείγματα διορισμού από την πρακτική.

62. Αξιοσημείωτο είναι το εξής περιστατικό, που δημοσιεύθηκε την 29.03.2007 στην εφημερίδα της Κομοτηνής «Ο Χρόνος» (<http://www.xronos.gr>): «Ο νόμιμος Μουφτής Ξάνθης Μεχμέτ Εμίν Σνίκογλου καταδικάστηκε στις 27 Μαρτίου 2007 από το Τριμελές Πλημμελειοδικείο Ξάνθης, διότι ψευδώς βεβαίωσε ότι ο κύριος Ρ. εκτελούσε χρέη μουεζίνη σε τέμενος στην Ξάνθη, με αποτέλεσμα την απαλλαγή του Ρ. από τη στράτευση. Ο Μουφτής Ξάνθης ισχυρίστηκε ότι εκ παραδρομής συμπεριλήφθηκε το όνομα του Ρ. στη σχετική λίστα ιεροψαλτών μουεζινηδών».

Βλ. *Κτιστάκις Ιωάννης*, «Μουφτής, ο λεγόμενος και δικαστής», άρθρο στην «Καθημερινή», 04.01.2008, http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_2_04/01/2008_254405, το οποίο συνετάχθη με αφορμή το εν λόγω περιστατικό και αναφέρεται σε πτυχές ελλιπούς οργάνωσης και λειτουργίας των Μουφτειών.

2.4.5. Βακουφική περιουσία

Την ανάμειξη του Μουφτή στη διαχείριση της βακουφικής⁶³ περιουσίας αναγνώριζε ο Ν. 2345/1920 (άρθρο 10 παρ. 1), όχι όμως και ο ισχύον νόμος του 1991. Ούτε όμως και ο Ν. 1091/1980⁶⁴ που ρύθμιζε ειδικά θέματα βακουφικής περιουσίας αναγνωρίζει σχετικές αρμοδιότητες στον Μουφτή.

Ωστόσο, στην πράξη και σε εφαρμογή του Ιερού Νόμου, ο Μουφτής εμπλέκεται ουσιαστικά στο ζήτημα με την άτυπη αναγνώριση των αρχών. Πιο συγκεκριμένα επικυρώνει το διορισμό των μελών της Διαχειριστικής Επιτροπής της βακουφικής περιουσίας και εποπτεύει τη διοίκηση των βακουφίων ως προς το κατά πόσο οι πράξεις που τα αφορούν είναι σύμφωνες με το πνεύμα του κορανίου. Έτσι, απαγορεύεται η εκποίηση ή η κατ' άλλο τρόπο απαλλοτρίωση της περιουσίας, χωρίς το ισόποσο αυτής να επενδυθεί σε κινητό ή ακίνητο περιουσιακό στοιχείο εφάμιλλο του προηγούμενου, το οποίο θα τίθεται στην εξυπηρέτηση ιερού σκοπού.

Για κάθε πράξη αγοραπωλησίας απαιτείται σύμφωνη γνώμη (φετβάς) του Μουφτή, διαφορετικά η μεταβίβαση αποτελεί σημαντικό αμάρτημα και η διοίκηση εκδιώκεται. Επίσης απαγορεύεται η διάθεση βακουφικής περιουσίας για σκοπούς που δεν συνάδουν με το πνεύμα του Ισλάμ. Ο Μουφτής εποπτεύει τη χρήση των βακουφίων και στην περίπτωση που συντρέχει ανήθικη –κατά το περιεχόμενο του Ιερού Νόμου– χρήση (για παράδειγμα, λειτουργία οίκων ανοχής, κέντρων διασκέδασης και προσφορά οινοπνεύματος) διατάζει την αποβολή του κατόχου ή μέτρα κατά της διοίκησης του βακουφίου. Το ζήτημα είναι ιδιαίτερα μεγάλης σημασίας, καθώς αφορά περιουσία, της οποίας η εκμετάλλευση χρηματοδοτεί τις Μουφτείες, τα τζαμιά και εν μέρει τα μειονοτικά σχολεία. Η προς το παρόν αρμονική συνύπαρξη του Ν. 1091/1980 και του εθιμικού Ιερού Νόμου σχετικά με τις αρμοδιότητες του Μουφτή για τα βακούφια δεν μειώνει τις ευθύνες του νομοθέτη για τα ενδεχόμενα προβλήματα που μπορούν να προκύψουν, υπογραμμίζοντας την ανάγκη ομογενοποίησης και την κωδικοποίηση των σχετικών κανόνων δικαίου.

63. Βακουφίο, σύμφωνα με το άρθρο 2 του Ν. 1091/1980, είναι «το αφιέρωμα συνιστάμενον εξ ακινήτου περιουσιακού στοιχείου ή προσόδου υπέρ ευσεβούς, αγαθοεργού, κοινωφελούς εν γένει σκοπού ή υπέρ φιλανθρωπικού, θρησκευτικού, ευαγούς ιδρύματος, είτε υπάρχοντος είτε δια της ελευθεριότητος ταύτης ιδρυμένου».

64. Ο Ν. 1091/1980 «περί διοικήσεως και διαχειρίσεως των Βακουφίων της Μουσουλμανικής Μειονότητας εις την Δυτικήν Θράκην και των περιουσιών αυτών», καταργήθηκε με τον Ν. 3647/2008, ΦΕΚ Α' 37/29.02.2008 (άρθρα 22 και 24 παρ.1).

2.4.6. Πράξεις ελεημοσύνης (zekat)

Ο Ιερός Νόμος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην καταβολή ποσοστού επί των περιουσιακών αποκτημάτων του πιστού σε ετήσια βάση, με τη μορφή ελεημοσύνης. Ο σκοπός του *zekat* είναι η οικονομική δικαιοσύνη, που επιτυγχάνεται μέσα από την ανακατανομή του πλούτου. Ο Μουφτής έχει κύριο ρόλο στη συλλογή και την αναδιανομή των χρημάτων ή αγαθών που οι πιστοί συγκεντρώνουν⁶⁵.

2.4.7. Ιεροδιδασκαλεία

Ο Μουφτής θεωρείται ιδρυτής των δύο ιεροσπουδαστηρίων πενταετούς φοίτησης, και των αντίστοιχων οικοτροφείων τους. Το ένα ιδρύθηκε το 1949 στην Κομοτηνή και το δεύτερο στον Εχίνο (επαναλειτούργει από το 1956). Λειτουργούν ως ιδιωτικά εκκλησιαστικά ιδρύματα, στο ευρύτερο πλαίσιο που ορίζεται από το ΝΔ 2203/1952, ιδρυτής των οποίων θεωρείται ο οικείος Μουφτής. Σύμφωνα με τα άρθρα 13 παρ. 3 και 16 παρ. 8 του Συντάγματος, το ελληνικό κράτος ασκεί την εποπτεία των λειτουργικών μηχανισμών τους. Η βιωσιμότητα των δύο ιδρυμάτων εξασφαλίζεται από τη συνεισφορά της μειονότητας και από τις κρατικές επιχορηγήσεις. Οι απόφοιτοι των ιεροσπουδαστηρίων συχνά διορίζονται ως εκπαιδευτικοί λειτουργοί στα μειονοτικά σχολεία. Οι απασχολούμενοι στα ιεροσπουδαστήρια καθηγητές είναι μη μειονοτικοί, καθώς και μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες. Οι τελευταίοι συχνά είναι απόφοιτοι πανεπιστημίων της Τουρκίας, της Αιγύπτου ή της Σαουδικής Αραβίας.

65. Για παράδειγμα, το 1987, μετά τη γιορτή του Ραμαζανίου οι Μουφτήδες Ξάνθης και Κομοτηνής, με κοινή ανακοίνωση, κάλεσαν τους πιστούς να καταβάλουν συγκεκριμένο ποσοστό από την περιουσία τους ως *zekat*, με σκοπό την καταβολή των αγαθών στα φτωχότερα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας [Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη», όπ.π., σελ. 15, υποσημ. 46].

2.5. Οι δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή

2.5.1. Ισχύον νομικό καθεστώς

Κατ' αρχήν, ο Μουφτής –έλληνας δημόσιος υπάλληλος και μουσουλμάνος θρησκευτικός λειτουργός– είναι αρμόδιος για τα θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου που αφορούν Μουσουλμάνους ελληνικής ιθαγένειας⁶⁶.

Η αρμοδιότητα αυτή έχει τις ρίζες της σε δύο Συνθήκες: τη Συνθήκη των Αθηνών (1913) και τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923), οι δε διατάξεις τους ουσιαστικά επαναλαμβάνονται στον Ν. 1920/1991.

Συγκεκριμένα οι διατάξεις αυτές είναι οι εξής:

i. Το άρθρο 11 παρ. 8 της **Συνθήκης των Αθηνών** του 1913 ορίζει ότι: *«Οι Μουφτήδες, εκτός της αρμοδιότητας αυτών επί των καθαρώς θρησκευτικών υποθέσεων και της εποπτείας αυτών επί της διοικήσεως των Βακουφικών κτημάτων, ασκούν την εαυτών δικαιοδοσίαν μεταξύ Μουσουλμάνων επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών (νεφακά), επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και διαδοχής εις θέσιν Μουτεβελλή (τεβλιέτ). Αι παρά των Μουφτήδων εκδιδόμεναι αποφάσεις εκτελούνται υπό των αρμοδίων Ελληνικών Αρχών».* Η δε παρ. 9 του ίδιου άρθρου, ορίζει ότι: *«Ως προς τας κληρονομίας οι ενδιαφερόμενοι Μουσουλμάνοι δύνανται, μετά προηγούμενην συμφωνίαν, να προσφύγωσι τω Μουφτή ως διαιτητή. Κατά της ούτως εκδοθείσης διαιτητικής αποφάσεως, έσονται δεκτά πάντα τα ενώπιον των δικαστηρίων της Χώρας ένδικα μέσα, εκτός αν υπάρχει διάταξις περί του εναντίου διατετυπωμένη».* Σε εκτέλεση των ανωτέρω διατάξεων της Σύμβασης των Αθηνών, ψηφίστηκε το άρθρο 4 του Ν. 147/1914⁶⁷ και ο Ν. 2345/1920⁶⁸, ο οποίος καθόριζε ότι ο Μουφτής είναι αρμόδιος να επιλύει τις σχετικές διαφορές.

ii. Το άρθρο 42 παρ. 1 της **Συνθήκης της Λωζάννης** (1923) ορίζει ότι: *«Η Τουρκική Κυβέρνησις δέχεται να λάβη απέναντι των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων, όσον αφορά την οικογενειακήν ή προσωπικήν αυτών κατάστασιν, πάντα τα κατάλληλα μέτρα, όπως τα ζητήματα ταύτα κανονίζονται συμφώνως προς τα έθιμα*

66. Για την ιδιότητα του Μουφτή και τις αρμοδιότητές του γενικά, βλ. ΣτΕ 466/2003, ΝΟΜΟΣ.

67. Βλ. σχετικά: ενότητα 1.1, σελ. 4 (και σχετική υποσημείωση, υπ' αριθ. 5).

68. Βλ. ενότητα 2.1, σελ. 13, υποσημ. 23.

των μειονοτήτων τούτων»⁶⁹. Το δε άρθρο 45 της ίδιας Συνθήκης ορίζει ότι: «Τα αναγνωρισθέντα δια των διατάξεων του παρόντος Τμήματος δικαιώματα εις τας εν Τουρκία μη μουσουλμανικάς μειονότητες, αναγνωρίζονται επίσης υπό της Ελλάδος εις τας εν τω εδάφει αυτής ευρισκομένας μουσουλμανικάς μειονότητας».

iii. Το άρθρο 5 παρ. 1 του **N. 1920/1991** ορίζει ότι: «Ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ' αδιαθέτου διαδοχής, εφ' όσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο».

Οι παραπάνω Συνθήκες Αθηνών και Λωζάννης είναι γενικά ισχυρές⁷⁰ και οι αρμοδιότητες του Μουφτή για τα θέματα που τα παραπάνω άρθρα ορίζουν είναι κατά το πλείστον ισχυρές⁷¹.

2.5.2. Ζητήματα που ανακύπτουν

Η ιδιότητα του Μουφτή ως Ιεροδίκη, δηλαδή ως φυσικού δικαστή των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών, για υποθέσεις στις οποίες εφαρμοστέος είναι ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ («Σαρία»), παρά το γεγονός ότι δεν αποτέλεσε έως τώρα αντικείμενο ευρείας βιβλιογραφικής και αρθρογραφικής έρευνας, ανάλογης με τη μείζονα βαρύτητα που έχει (τουλάχιστον για την περιοχή της Δυτικής Θράκης), είναι εμφανές πως, προϊόντος του χρόνου, αποκτά ολοένα μεγαλύτερη απήχηση, σε τρία επίπεδα: τοπικό, εθνικό και (ιδίως) διεθνές-ευρωπαϊκό. Κοινή συνισταμένη της απήχησης αυτής είναι η θέση της ελληνικής πολιτείας ως διεθνώς υπόλογης, για το γεγονός ότι επί δεκαετίες, ειδικά από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα⁷², ανέχεται μια νοσηρή

69. Η πραγματικότητα όμως ήταν διαφορετική, καθώς η Τουρκία, ασκώντας παράνομες πιέσεις και απειλές στους ελληνορθόδοξους τούρκους πολίτες, απέσπασε την τυπική συναίνεσή τους για την κατάργηση κάθε υφιστάμενης απόκλισης από τον τουρκικό αστικό κώδικα [βλ. στο *Κτιστάκης Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 115-116].

70. Για το ζήτημα της ισχύος της Σύμβασης των Αθηνών βλ. παραπάνω, στην ενότητα 2.2.

71. Βλ. *Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Αλίκη.*, «Θέματα σχετικά με την τέλεση γάμων από τον Μουφτή», 21/03/2005, συνημμένο σε απόφαση της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, με θέμα: «Η τέλεση γάμων ανηλίκων παιδιών από τον Μουφτή στην Ελλάδα», http://www.nchr.gr/media/gnwmateuseis_eeda/meionotites/apofasi_peri_teleseis_gamwn_anilikwn_paidiwn_apo_moufti2004.doc, σελ. 5.

72. Από τα μέσα του 20ού αιώνα, ιδίως όταν υιοθετήθηκαν τα κείμενα της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, στο πλαίσιο του ΟΗΕ (1948) και η Ευρωπαϊκή

κατάσταση (μοναδική σήμερα, τουλάχιστον στην ευρωπαϊκή ήπειρο) σε βάρος μιας μερίδας του πληθυσμού που, εν τοις πράγμασι, υφίσταται αλληπάλληλες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τόσο δικονομικής όσο και ουσιαστικής υφής, στο «βωμό» του απόλυτου σεβασμού της θρησκευτικής ιδιαιτερότητας των ανθρώπων αυτών. Στο παρόν κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τις παραβιάσεις εκείνες που αφορούν τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή, ο οποίες προσκρούουν όχι μόνο στη σχετική νομοθεσία, αλλά και στο ίδιο το Σύνταγμα της Ελλάδας.

2.5.2.1. Είναι ο Μουφτής «δικαστής» σύμφωνα με το Σύνταγμα;⁷³

Το ιδιάζον νομικό καθεστώς που αφορά τη θέση του Μουφτή και προσδιορίζει τις αρμοδιότητές του, έχει τις ρίζες του στη νομική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας για τους Μουσουλμάνους της Ελλάδας από τη σταδιακή επέκταση του ελληνικού κράτους σε τμήματα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι το ισχύον καθεστώς θεμελιώνεται στην ευρύτερη υποχρέωση και ανάγκη διαφύλαξης των θρησκευτικών παραδόσεων της μουσουλμανικής μειονότητας μέσα από την εφαρμογή του Ιερού Νόμου, στο πλαίσιο του άρθρου 42 παρ. 1 της Συνθήκης της Λωζάννης και του άρθρου 6 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα, το οποίο (έμμεσα⁷⁴) διατηρεί σε ισχύ το, κατά το άρθρο 4 του Ν. 147/1914, προσωπικό δίκαιο των μουσουλμάνων.

Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης (1950), η θεώρηση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων άλλαξε οπτική. Υπό τη νέα αυτή θεώρηση, και σε συνάρτηση με το θέμα της παρούσας μελέτης, **θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, όπως η ισότητα, η ελευθερία έκφρασης, η ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας και το δικαίωμα (αποτελεσματικής) δικαστικής προστασίας, έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα από την ανάγκη σεβασμού και προστασίας θρησκευτικών παραδόσεων και παρόμοιων ιδιαιτεροτήτων.**

73. Κύριες πηγές: **α)** *Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος*, «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη», ό.π., σελ. 3 επ., **β)** *Κτιστάκης Ιωάννης*, «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου – Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα;», Κείμενο εισήγησης σε σχετική εκδήλωση του Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης και της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ξάνθη, 01.12.2006, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=108>.

74. Η διατήρηση της ισχύος του προσωπικού δικαίου των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών συνάγεται έμμεσα, διότι το άρθρο 6 του ΕισΝΑΚ εξαιρεί ρητώς την εφαρμογή του άρθρου 4 Ν. 147/1914 μόνον ως προς τους ισραηλίτες έλληνες πολίτες (βλ. και παραπάνω, σελ. 4, υποσημ. 5), με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να υπάγονται στις διατάξεις του Αστικού Κώδικα, για τα ζητήματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου που τους αφορούν.

Κατά τη μετριοπαθή (και συμβιβαστική) άποψη⁷⁵ επί του προκειμένου ζητήματος, ο Μουφτής θεωρείται ότι είναι ο φυσικός δικαστής⁷⁶ των Μουσουλμάνων κατά το άρθρο 8 παρ. 1 του Συντάγματος. Στο πνεύμα αυτής της διάταξης, «κανένας δεν στερείται χωρίς τη θέλησή του τον δικαστή που του έχει ορίσει ο Νόμος». Έτσι, ακόμη και αν προσεγγίσουμε τη διάταξη αυτή από αντίθετες οπτικές γωνίες, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο: ο Νόμος εξασφαλίζει ως φυσικό δικαστή για τους μουσουλμάνους έλληνες πολίτες, τόσο τον Μουφτή-Ιεροδίκη όσο και τον τακτικό (πολιτικό) δικαστή, οποίος έχει δικαιοδοσία για όλους τους έλληνες πολίτες⁷⁷.

Κατά την αντίθετη άποψη⁷⁸, που είναι περισσότερο συνεπής προς το κείμενο του ελληνικού Συντάγματος, στην ελληνική (τουλάχιστον) έννομη τάξη δεν μπορεί ο καθένας να ασκεί δικαιοδοτική εξουσία· θα πρέπει να συγκεντρώνει όλα εκείνα τα προσόντα και τις προϋποθέσεις που ορίζει το Σύνταγμα στα άρθρα 87-91 για τον τακτικό δικαστή. Θα πρέπει, δηλαδή, (i) να είναι νομικός, (ii) να έχει επιτύχει στον σχετικό διαγωνισμό για την πρόσληψη δικαστών, (iii) να απολαμβάνει λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας, (iv) να είναι αμερόληπτος και να υπακούει μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους, και (v) να είναι ενταγμένος στη δομή της δικαιοσύνης και να ελέγχεται πειθαρχικά μόνον από άλλους δικαστές.

– Ο Μουφτής-Ιεροδίκης δεν είναι νομικός αλλά «κάτοχος πτυχίου ανώτατης ισλαμικής θεολογικής σχολής (ημεδαπής ή αλλοδαπής) ή κάτοχος διπλώματος Ιτζαζέτ ναμέ ή διατελέσας ιμάμησ τουλάχιστον επί δεκαετία, ο οποίος έχει διακριθεί για το ήθος του και τη θεολογική του κατάρτιση» (άρθρο 1 παρ. 2 του Ν. 1920/1991).

– Ο Μουφτής-Ιεροδίκης δεν έχει επιτύχει σε κανένα διαγωνισμό αλλά επιλέγεται από τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων «με βάση το ήθος, τη θεολογική κατάρτιση και την εν γένει θρησκευτική δράση του» (άρθρο 1 παρ. 6 του Ν. 1920/1991).

75. Βλ. ενδεικτικά στο *Τσιτσελίκης Κ.*, «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη», όπ.π., σελ. 3.

76. Βλ. *ΑΠ 1723/1980*, όπ.π., όπου ο Μουφτής θεωρείται ειδικό δικαιοδοτικό όργανο του ελληνικού κράτους.

77. Στο πνεύμα αυτό κινείται η απόφαση *ΜονΠρΘηβών 405/2000*, όπ.π. η οποία, αντίθετα με την *ΑΠ 1723/1980*, τόλμησε να λάβει σαφή θέση υπέρ της δυνατότητας του μουσουλμάνου έλληνα πολίτη να επιλέξει, υπό προϋποθέσεις, τη δικαιοταξία στην οποία επιθυμεί να υπαχθεί. Τη θέση αυτή υιοθέτησε και η νεότερη *ΜονΠρΡοδόπησ 9/2008*, όπ.π.. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί πως παλαιότερα υπήρξαν αποφάσεις των ελληνικών πολιτικών δικαστηρίων με τις οποίες κρίθηκε ότι ο Μουφτής έχει αποκλειστική (όχι συντρέχουσα) δικαιοδοσία [βλ. *ΑΠ 198/1924* (Α΄ Τμήμα), ΛΣΤ΄ Θέμις 1924/50].

78. Βλ. ενδεικτικά στο *Κτιστάκης Ι.*, «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (...)», όπ.π., σελ. 3-4.

- Ο Μουφτής-Ιεροδίκης δεν απολαμβάνει προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας. Είναι «δημόσιος υπάλληλος σε θέση γενικού διευθυντή» (άρθρο 4 του Ν. 1920/1991) και «διορίζεται για δεκαετή θητεία ανανεώσιμη» (άρθρο 1 παρ. 7 του Ν. 1920/1991).
- Ο Μουφτής-Ιεροδίκης δεν είναι (θρησκευτικά/δικαιοπολιτικά) αμερόληπτος διότι δεν υπακούει στο ελληνικό Σύνταγμα και τους νόμους της Πολιτείας αλλά στη Σαρία και τους κανόνες του θρησκευτικού δόγματος του Ισλάμ. Δε γνωρίζει, άλλωστε, το Σύνταγμα και τους νόμους διότι επιλέγεται αποκλειστικά με βάση τη θεολογική (ισλαμική) κατάρτισή του.
- Τέλος, ο Μουφτής-Ιεροδίκης παύεται με απόφαση του/της Υπουργού Παιδείας (άρθρο 2 του Ν.1920/1991) και όχι του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου του άρθρου 91 του Συντάγματος.

2.5.2.2. Η τοπική αρμοδιότητα του Μουφτή

Ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοτικές –και όχι μόνο– αρμοδιότητες στα όρια της περιφέρειάς του, σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 2 του Ν. 1920/1991. Δηλαδή, οι Μουφτήδες Κομοτηνής, Ξάνθης και Διδυμοτείχου λειτουργούν ως Ιεροδίκες εντός των ορίων των νομών Ροδόπης, Ξάνθης και Έβρου, αντίστοιχα, επί υποθέσεων που αφορούν κατοίκους των περιοχών αυτών. Η παραβίαση της διάταξης αυτής δεν επιφέρει βέβαια την ακυρότητα της διαδικασίας.

Στην πράξη, η δικαιοδοσία του Μουφτή ασκείται επί των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών ανεξάρτητα από τον τόπο διαμονής τους. Δεν υπάρχει, δηλαδή, εσωτερικός κανόνας του Ιεροδικείου που να υποχρεώνει τους κατοίκους του νομού Ροδόπης, Ξάνθης και Έβρου να προσφεύγουν στο Μουφτή Κομοτηνής, Ξάνθης και Διδυμοτείχου αντίστοιχα. Έτσι, σύμφωνα με την πρακτική, *δεν αποκλείονται από τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή οι μουσουλμάνοι μόνιμοι κάτοικοι εκτός Θράκης*. Γενικά, οι Μουσουλμάνοι έχουν την ελευθερία επιλογής του Μουφτή που θα κρίνει τη διαφορά. Συνεπώς, στην πράξη ο Μουφτής δεν «ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του» αλλά εν τέλει στην περιφέρειά του. Σύμφωνα με τα παραπάνω, μπορεί να διαπιστωθεί σύγκρουση μεταξύ της ρύθμισης του άρθρου 5 παρ. 2 του Ν. 1920/1991 και των εθιμικών δικονομικών κανόνων του Ιεροδικείου, ως προς την κατά τόπο αρμοδιότητά του. Ο ελαστικότερος

κανόνας, όπως εφαρμόζεται από τον Μουφτή, δηλαδή χωρίς να απαιτεί συγκεκριμένο τόπο διαμονής των διαδίκων, θα πρέπει να θεωρείται ότι προσδίδει νέο περιεχόμενο στη σχετική διάταξη του νόμου.

2.5.2.3. Το υποκειμενικό πεδίο της δικαιοδοσίας του Μουφτή

Πέραν των επιμέρους διαφορών, η θεωρία και η νομολογία των τακτικών πολιτικών δικαστηρίων συγκλίνουν ότι, για την εφαρμογή του Ιερού Νόμου –που συνεπάγεται ως επί το πλείστον⁷⁹ τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή κατά το άρθρο 5 παρ. 2 Ν. 1920/1991– πρέπει απαραίτητως όλοι οι διάδικοι να είναι και έλληνες πολίτες και Μουσουλμάνοι. Ωστόσο, τις δύο αυτές υποκειμενικές προϋποθέσεις δεν ακολουθούν τα Ιεροδικεία⁸⁰ της Δυτικής Θράκης. Ειδικότερα, κρίνουν, κατά σύστημα, ότι έχουν αρμοδιότητα για την επίλυση διαφορών

79. Κατά την νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων, ο Μουφτής δεν έχει δικαιοδοσία επί των διαφορών του άρθρου 5 παρ. 2 Ν. 1920/1991, όταν ο γάμος, στο πλαίσιο του οποίου γεννήθηκε η επίδικη διαφορά, ήταν πολιτικός και όχι θρησκευτικός. Βλ. ενδεικτικά *ΜονΠρΞάνθης 1623/2003*, Αρμ 2004/366 (με παρατηρήσεις *Κοτζάμπαση Αθηνάς*) [σημ.: οι επισημάνσεις, οι υπογραμμίσεις και οι εντός αγκυλών παρατηρήσεις ανήκουν στον γράφοντα, όχι στο κείμενο της απόφασης]: «(...) είναι **αυτονόητη σήμερα η δυνατότητα επιλογής του πολιτικού τύπου του γάμου εκ μέρους και των ελλήνων μουσουλμάνων** (Γεωργιάδη-Σταθόπουλο, *όπ.π.*, στα άρθρ. 1350-1352 σημ. 7 και 1367 σημ. 16 και 20), αφού η πολιτεία οφείλει να εγγυηθεί στον Έλληνα/Ελληνίδα μουσουλμάνο/-νίδα τη δικαιοταξία στην οποία επιθυμεί να υπαχθεί (βλ. *Α. Κοτζάμπαση, όπ.π.*, σελ. 65). Επομένως, σε περίπτωση που οι τελευταίοι επιλέξουν τον πολιτικό τύπο γάμου, όλα τα ζητήματα οικογενειακού δικαίου, στα οποία περιλαμβάνονται και τα αναφερόμενα στην παρ. 2 του άρθρου 5 [του Ν. 1920/1991], θα διέπονται όχι από τον ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, η εφαρμογή του οποίου προϋποθέτει σύναψη έγκυρου θρησκευτικού γάμου κατά τους κανόνες της μουσουλμανικής θρησκείας, αλλά από τις διατάξεις του κοινού δικαίου, υπαγόμενα στη δικαιοδοσία των αρμοδίων τακτικών πολιτικών δικαστηρίων κατ' άρθρ. 1 του ΚΠολΔ και όχι στη δικαιοδοσία του Μουφτή, ο οποίος αποτελεί μεν ειδικό δικαιοδοτικό όργανο της Ελληνικής Πολιτείας και τον κατά το άρθρο 8 παρ. 1 του Συντάγματος φυσικό δικαστή των εν λόγω προσώπων, εφόσον όμως τα πρόσωπα αυτά δεν απεμπολούν την υπαγωγή τους στον ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, όπως συμβαίνει όταν προβαίνουν, καθ' ό έχουν δικαίωμα, στη σύναψη πολιτικού γάμου. Στην περίπτωση αυτήν άλλωστε δεν υφίσταται πεδίο εφαρμογής του ιερού Μουσουλμανικού Νόμου και συνακόλουθα ούτε δικαιοδοσία του Μουφτή της περιφέρειάς τους να επιληφθεί των οικογενειακής φύσεως θεμάτων του άρθρ. 5 παρ. 2, αφού αυτά προϋποθέτουν σύναψη ή λύση θρησκευτικού γάμου, τον οποίο τα εν λόγω πρόσωπα δεν επέλεξαν. Εξάλλου η υπαγωγή των μουσουλμάνων το θρήσκευμα Ελλήνων πολιτών και κατοίκων της Δ. Θράκης στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Μουφτή για τις οικογενειακές και κληρονομικές έννομες σχέσεις, παρά τη σύναψη εκ μέρους τους πολιτικού γάμου, θα μπορούσε να κριθεί ότι προσβάλλει την θρησκευτική ελευθερία υπό την αρνητική της μορφή, εφόσον υποχρεώνει όλους τους μουσουλμάνους της Δ. Θράκης στη θρησκευτική δικαιοδοσία των ιεροδικείων, ανεξάρτητα αν αυτοί θέλουν ή πιστεύουν στη θρησκεία τους, ενώ η εκ μέρους τους τέλεση πολιτικού γάμου υποδηλώνει σιωπηρώς την επιθυμία τους για μη υπαγωγή τους στον ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, αλλά όπως και οι λοιποί Έλληνες πολίτες, στις διατάξεις του κοινού δικαίου».

80. Βλ. πληθώρα ενδεικτικών (επί του συγκεκριμένου ζητήματος) αποφάσεων των Ιεροδικείων Ξάνθης, Κομοτηνής και Διδυμοτείχου στο *Κτιστάκης Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες (...)», *όπ.π.*, σελ. 43-46.

οικογενειακού δικαίου Μουσουλμάνων, ακόμα και όταν ένας από αυτούς είναι αλλοδαπός ή/και μη Μουσουλμάνος. Το αρνητικό αυτό φαινόμενο εντείνεται από το γεγονός ότι, τοιαύτες αποφάσεις Ιεροδικείων, στη συντριπτική τους πλειονότητα κηρύσσονται εκτελεστές⁸¹ από τα κατά τόπους αρμόδια Πρωτοδικεία, διότι τα τελευταία διενεργούν –και μάλιστα πλημμελώς– τον τυπικό έλεγχο που επιβάλλει η διάταξη του άρθρου 8 παρ. 3 ΕισΝΚΠολΔ και ο οποίος περιορίζεται στη εξέταση αν η –αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας– απόφαση του Ιεροδικείου «εκδόθηκε μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας που έχει ο Μουφτής με το νόμο αυτόν [αναφέρεται στον Ν. 2345/1920, που δεν ισχύει πια, αφού αντικαταστάθηκε από το Ν. 1920/1991] και δεν εξετάζει το περιεχόμενό της». Εν μέρει θα μπορούσε να δικαιολογηθεί αυτή η πλημμέλεια, στο μέτρο που πολλές από αυτές τις αποφάσεις είναι ανεπίδεκτες επαρκούς δικαστικής εκτίμησης, είτε λόγω της κακής σύνταξης του αυθεντικού κειμένου ή της κακής μετάφρασής του από την οθωμανική στην ελληνική γλώσσα⁸², είτε λόγω της μη εξοικείωσης του τακτικού πολιτικού δικαστή με τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ. Αυτό έχει ως συνέπεια, η σχέση του εφαρμοστέου δικαίου προς το Σύνταγμα να μη γίνεται εμφανής από την ανάγνωση της μουφτιακής απόφασης.

Σύμφωνα, όμως, με την διάταξη του άρθρου 5 παρ. 3 εδ. β' Ν. 1920/1991, η οποία –ως νεώτερη– κατ'ισχύει της αντίστοιχης (ως άνω) διάταξης του άρθρου 8 παρ. 3 ΕισΝΚΠολΔ, ο νομοθέτης έχει απευθύνει μία πρόσθετη υποχρέωση στα οικεία Πρωτοδικεία: τον έλεγχο της (ουσιαστικής) συνταγματικότητας των διατάξεων του Ιερού Νόμου που εφήρμοσε ο Μουφτής-Ιεροδίκης στην εκάστοτε κρινόμενη απόφαση (του Ιεροδικείου).

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί το εξής: για τις μη αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας αποφάσεις του Μουφτή δεν προβλέπεται ρητά (βλ. άρθρο 5 παρ. 3 Ν. 1920/1991) ο έλεγχος συνταγματικότητας από το Μονομελές Πρωτοδικείο. Το νομικό αυτό κενό παραμένει προς το παρόν περισσότερο θεωρητικού χαρακτήρα,

81. Άρθρο 5 παρ. 3 εδ. α' και β' Ν. 1920/1991: «Οι εκδιδόμενες από το Μουφτή αποφάσεις επί υποθέσεων αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας δεν μπορούν να εκτελεσθούν ούτε αποτελούν δεδουλευμένο, αν δεν κηρυχθούν εκτελεστές από το μονομελές πρωτοδικείο της περιφέρειας όπου η έδρα του Μουφτή, κατά τη διαδικασία της εκουσίας δικαιοδοσίας. Το δικαστήριο ερευνά μόνον αν η απόφαση εκδόθηκε μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας του Μουφτή και αν οι διατάξεις που εφαρμόστηκαν αντίκεινται στο Σύνταγμα».

82. Βλ. στο Κτιστάκης Ι., «Μουφτής, ο λεγόμενος και δικαστής», 04.01.2008, άρθρο στην εφημερίδα «Καθημερινή», http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_columns_2_04/01/2008_254405, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Όλοι γνωρίζουν ότι στα γραφεία της Μουφτείας Ξάνθης (δημόσια υπηρεσία, σύμφωνα με το άρθρο 7 του νόμου 1920/1991) δεν μιλούν καλά την ελληνική γλώσσα, ότι οι αποφάσεις του Μουφτή δημοσιεύονται (το πρωτότυπο) στην οθωμανική γλώσσα και μετά μεταφράζονται από ιδιώτες στην ελληνική (...)».

διότι στην πράξη όλες οι αποφάσεις του Μουφτή, «αμφισβητούμενης» και «εκουσίας δικαιοδοσίας», περνούν από τον έλεγχο του τακτικού δικαστή, αντίθετα από την πρόβλεψη του Ν. 1920/1991⁸³.

2.5.2.4. Αποκλειστική ή συντρέχουσα δικαιοδοσία;

Επειδή έχει γίνει ήδη αναφορά στο εν λόγω ζήτημα⁸⁴, στο σημείο αυτό θα περιοριστούμε σε μία πρόσθετη παρατήρηση, που ενισχύει την (ορθή) άποψη ότι η δικαιοδοσία του Μουφτή-Ιεροδίκη δεν είναι αποκλειστική, αλλά συντρέχουσα με αυτήν των τακτικών (πολιτικών) δικαστηρίων.

Η υπαγωγή, λοιπόν, στη δικαιοδοσία του Μουφτή δεν μπορεί να είναι αποκλειστική και υποχρεωτική για έναν ακόμη λόγο: Η υπαγωγή γίνεται με κριτήριο θρησκευτικό, το οποίο δεν μπορεί να είναι αντικειμενικά εντοπίσιμο, καθώς ανήκει στη σφαίρα της ελεύθερης βούλησης του ατόμου και αγγίζει τον πυρήνα της ελευθερίας της συνείδησης. Συνεπώς, δεν θα ήταν νόμιμος οποιοσδήποτε εξαναγκασμός του έλληνα πολίτη να δηλώσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις για να υπαχθεί στον έναν (τον τακτικό δικαστή) ή τον άλλον δικαστή (τον Μουφτή).

Εξάλλου, η προστασία των μειονοτικών δικαιωμάτων δεν μπορεί με κανένα τρόπο να γίνεται αντικείμενο κανονιστικής ρύθμισης, που να υποχρεώνει τα μέλη της μειονοτικής ομάδας να γίνουν αποδέκτες ειδικών κανόνων δικαίου χωρίς τη θέλησή τους. Μια τέτοια θέση θα ήταν αντίθετη στο πνεύμα της νομικής προστασίας των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, όπως καθορίζονται από τη σχέση τους προς το ευρύτερο διεθνές πλαίσιο προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Για παράδειγμα, η Ελλάδα έχει υπογράψει (αλλά όχι ακόμα επικυρώσει) τη Σύμβαση-Πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων [*Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCNM)*]⁸⁵. Σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο των συνθηκών⁸⁶, τα κράτη, από την

83. Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη (...)», όπ.π., σελ. 8.

84. Βλ. ανωτέρω, ενότητα 2.3.1, σελ. 17-18, ιδίως υποσημ. 46, όπου παρατίθεται αυτούσιο το σχετικό με το ζήτημα κείμενο της απόφασης *ΜονΠρΘηβών 405/2000*.

85. Πλήρες κείμενο της Σύμβασης στην ελληνική γλώσσα:

http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/1_AtGlance/PDF_Text_FCNM_el.pdf.

Κατάσταση υπογραφής, επικύρωσης και θέσεως σε ισχύ της σύμβασης για κάθε συμβαλλόμενο κράτος: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/6_Resources/PDF_Table_Monitoring_en.pdf. Η Ελλάδα υπέγραψε τη Σύμβαση-Πλαίσιο την 22.09.1997, αλλά δεν την έχει επικυρώσει έως σήμερα.

υπογραφή των διεθνών συνθηκών και πριν ακόμη τις επικυρώσουν, υποχρεούνται να απέχουν από πράξεις που θα αποστερούσαν τη συνθήκη από το αντικείμενο και το σκοπό της. Η ένταξη των ατόμων σε ορισμένη μειονοτική ομάδα εναπόκειται στην ελεύθερη βούληση του ατόμου και με κανέναν τρόπο το κράτος δεν μπορεί να υποχρεώσει το άτομο να υπαχθεί στο καθεστώς προστασίας, και βέβαια, να υποστεί οποιαδήποτε αρνητική συνέπεια από το γεγονός αυτό⁸⁷.

Εν κατακλείδι, και σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις, η δικαιοδοσία του Μουφτή θα πρέπει να θεωρείται ότι είναι *μη υποχρεωτική, και συντρέχουσα προς τα τακτικά δικαστήρια. Επίσης, η εφαρμογή του Ιερού Νόμου αφορά όλους τους μουσουλμάνους έλληνας πολίτες ανεξάρτητα από τον τόπο κατοικίας τους. Σε κάθε περίπτωση, το περιεχόμενο της δικαιοδοσίας του Ιεροδίκη και του τρόπου άσκησης των αρμοδιοτήτων του θα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα δικαιώματα των μειονοτήτων –και ειδικότερα των Μουσουλμάνων– όσο και τις θεμελιώδεις εγγυήσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου που αφορούν το σύνολο των ελλήνων πολιτών.*⁸⁸

86. Άρθρο 18 της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 για το δίκαιο των συνθηκών.

87. Βλ. άρθρο 3 παρ. 1 της Σύμβασης-Πλαισίου.

88. *Τσιτσελίκης Κ.*, «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη», όπ.π., σελ. 12-13.

3. Η «ΣΑΡΙΑ» ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

3.1. Εισαγωγή: Περιπτώσεις από την πρακτική των Ιεροδικείων

3.1.1. Περίπτωση I^η (αντισυνταγματικότητα ρυθμίσεων της Σαρία)⁸⁹

Την 21.05.2007 ο Μουφτής-Ιεροδίκης Ξάνθης δημοσιεύει την ακόλουθη «Ιερονομική άδεια γάμου παρθένος»: *«Η παρούσα είναι Ιερονομική άδεια με την οποία βεβαιώνεται ότι η Μπατζάκ (...), Ελληνίδα υπήκοος, παρθένα, κάτοικος Νομού Ξάνθης, δεν έχει κανένα νομικό ή Ιερονομικό κώλυμα για να τελέσει τον γάμο της μετά του Έλληνα υπηκόου, κατοίκου Νομού Ξάνθης, Οτουζμπίρ..., ο οποίος την εξήτησε σε νόμιμο γάμο προς θεμιτή συμβίωση και ότι με βάση τα παραπάνω τελέστηκε ο γάμος του ενώπιον της Μουφτείας Ξάνθης. Η εμπρόθεσμη Δωρεά αιτία λύσεως γάμου, μόνο 61 λίρες χρυσές».*

Τρεις μόλις μήνες μετά, την 20.08.2007, ο ίδιος Μουφτής-Ιεροδίκης δημοσιεύει την απόφαση διαζυγίου των νεονύμφων(!): *«Κατά τη συνεδρίαση της (...) προσήλθαν η Μπατζάκ (...) και ο Οτουζμπίρ (...) και, αφού πήραν τον λόγο, εξέθεσαν τα παρακάτω: “Εδώ και καιρό παρουσιάστηκαν έριδες και προστριβές στον γάμο μας και επειδή αυτός κλονίστηκε έντονα, κρίναμε ότι δεν μπορεί να συνεχιστεί πλέον η μεταξύ μας έγγαμη συμβίωση” (...). Κατόπιν των παραπάνω, το Ιερό Δικαστήριο της Μουφτείας Ξάνθης (...) Αποφασίζει, Κηρύσσει λυμένο τον γάμο μεταξύ της Μπατζάκ (...) και του Οτουζμπίρ (...) και υποχρεώνει τον Οτουζμπίρ (...) να καταβάλει τα μισά της εμπρόθεσμης Δωρεάς αιτία λύσεως του γάμου [σημ. 30 χρυσές λίρες]».*

Με άλλα λόγια, ο Οτουζμπίρ νυμφεύθηκε την ανήλικη –«παρθένα»– Μπατζάκ και εντός διμήνου τη διέξυξε, πληρώνοντας 30 χρυσές λίρες. Τούτο είναι σύμφωνο με τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ (Σαρία) και συνηθέστατο στη Δ. Θράκη: ο άντρας, αν πληρώσει τη «ρήτρα λύσης του γάμου» [= εμπρόθεσμη Δωρεά αιτία λύσεως γάμου], απελευθερώνεται από τον γάμο (σχετική η υπ’ αριθμ. 173/2000 Γνωμοδότηση Μουφτή Κομοτηνής), χωρίς να υποχρεούται σε διατροφή. Σύμφωνη με τον Ιερό Νόμο είναι και η τέλεση γάμων των ανηλικών κοριτσιών, μέσω της ιερονομικής άδειας γάμου παρθένου.

89. Πηγή: *Κτιστάκις Ιωάννης*, «Ισονομία», ΒΗΜΑ ΙΔΕΩΝ, Τεύχος 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr/Article.aspx?d=20091101&nid=13974298&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>.

Αν η Μπατζάκ δεν ήταν μουσουλμάνα Ελληνίδα αλλά χριστιανή, ισραηλίτισσα ή άθεη Ελληνίδα, για να παντρευτεί έπρεπε να συνέλθει το Πρωτοδικείο Ξάνθης και να κρίνει αν συντρέχει στο πρόσωπό της σπουδαίος λόγος (π.χ. εγκυμοσύνη), κατά το άρθρο 1350 παρ. 2 εδ. β' ΑΚ. Ειδάλλως, η Μπατζάκ θα έπρεπε να αναμένει την ενηλικίωσή της. Μετά δε την τέλεση είτε θρησκευτικού (χριστιανικού ή ισραηλιτικού) είτε πολιτικού γάμου, θα έπρεπε να παρέλθει ένα τουλάχιστον έτος για να αιτηθούν η Μπατζάκ και ο Οτουζμπίρ, με κοινή συναίνεση, τη διάλυση του γάμου τους, η δε εκδίκαση της αίτησης από το Πρωτοδικείο Ξάνθης θα εξεταζόταν σε δύο συνεδριάσεις που θα απείχαν μεταξύ τους τουλάχιστον έξι μήνες, προκειμένου να εξασφαλιστεί μια ικανή περίοδος περίσκεψης των συζύγων ανάμεσα στην πρώτη και στη δεύτερη –καθοριστική– συνεδρίαση (άρθρο 1441 ΑΚ). Τέλος, μετά το διαζύγιο, η Μπατζάκ θα δικαιούταν μηνιαίας διατροφής (άρθρο 1442 ΑΚ).

Η Ελλάδα είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που εφαρμόζει τη Σαρία, δηλαδή το δίκαιο του Ισλάμ για τους μουσουλμάνους πολίτες της. Ο νόμος 147/1914, ο οποίος ακόμα διατηρείται σε ισχύ, ορίζει ότι, κατ' απόκλιση του Αστικού Κώδικα, η Σαρία διέπει την οικογενειακή κατάσταση (γάμος, διαζύγιο, διατροφή, επιτροπεία, κηδεμονία, ισλαμική διαθήκη, εξ αδιαθέτου διαδοχή) των ελλήνων Μουσουλμάνων. Καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα, ούτε η Τουρκία, δεν επιτρέπει την υποκατάσταση του εθνικού (κοσμικού) δικαίου της από τους Ιερούς Κανόνες οιασδήποτε θρησκείας (π.χ. το βυζαντινό-ρωμαϊκό δίκαιο).

Ο αναχρονισμός αυτός, κατάλοιπο της θεοκρατίας και των δομών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έχει άμεσες αρνητικές συνέπειες στη ζωή των μουσουλμάνων γυναικών σαν την Μπατζάκ. Οι γονείς τους τις παντρεύουν πριν ενηλικιωθούν, ενώ ο Μουφτής-Ιεροδίκης δεν αναζητά ποτέ την πραγματική βούλησή τους. Άλλωστε, αρκετοί γάμοι συνάπτονται διά αντιπροσώπων (αντ' αυτών παρίσταται ο παππούς τους, ο θείος τους ή ο αδελφός τους). Οι άντρες τους τις χωρίζουν μονομερώς και αναιτιολόγητα, με απόφαση του Μουφτή-Ιεροδίκη. Ο Μουφτής-Ιεροδίκης δεν επιδικάζει ποτέ διατροφή για τη διαζευγμένη σύζυγο. Η Σαρία υπαγορεύει την ανισομερή εξ αδιαθέτου διαδοχή: η θυγατέρα λαμβάνει το ήμισυ του κληρονομικού μεριδίου του υιού.

Το πλέον δε ανησυχητικό είναι η στάση των ελλήνων –τακτικών– δικαστών έναντι των ανωτέρω πρωτοφανών παραβιάσεων των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αν και ταγμένοι –από τον Ν. 1920/1991 και, κατά μείζονα λόγο, από το Σύνταγμα– στην προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, «κλείνουν τα μάτια» όταν οι αποφάσεις

του Μουφτή-Ιεροδίκη έρχονται ενώπιόν τους για την τελική επικύρωση. Για παράδειγμα, λίγους μήνες μετά τον γάμο και το διαζύγιο των Οτουζμπίρ και της Μπατζάκ, το Μονομελές Πρωτοδικείο Ξάνθης, με την υπ' αριθμόν 343/5.11.2007 απόφασή του, έκρινε και τις δύο σχετικές αποφάσεις του Μουφτή-Ιεροδίκη σύμφωνες με το ελληνικό Σύνταγμα και τις κήρυξε εκτελεστές στην ελληνική επικράτεια (!).

3.1.2. Περίπτωση 2^η (η «δικονομία» των Ιεροδικείων)⁹⁰

Με την υπ' αριθ. 80/1995 απόφαση του Ιεροδικείου Ξάνθης έληξε, μετά από κοινό αίτημα, η έγγαμη συμβίωση του (Ελληνα) Κεμάλ με την (Ουκρανή) Άντζελα. Η Άντζελα είχε –μόλις τριάντα πέντε ημέρες πριν την έκδοση του διαζυγίου– αλλάξει το θρησκευμά της από Χριστιανή Ορθόδοξη σε Μουσουλμάνα και είχε λάβει το όνομα «Αϊτέν», δυνάμει της υπ' αριθ. 66/1995 απόφασης του ίδιου Ιεροδικείου.

Μέχρι το σημείο τούτο, δύο είναι οι παραβιάσεις της κοινής νομοθεσίας. *Πρώτον*, το Ιεροδικείο Ξάνθης έχει δικαιοδοσία να λύσει την έγγαμη συμβίωση μόνο μεταξύ μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών. Τούτο ορίζει σαφώς το άρθρο 5 παρ. 2 του Ν. 1920/1991, το οποίο ρυθμίζει το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής του Ιερού Νόμου του Ισλάμ: «ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών [...]». *Δεύτερον*, το Ιεροδικείο Ξάνθης δεν έχει αρμοδιότητα να εκδώσει πράξη αλλαγής θρησκευματος, αφού κάτι τέτοιο δεν προβλέπεται στο άρθρο 4 του Ν. 147/1914⁹¹, το οποίο ρυθμίζει το αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής του Ιερού Νόμου του Ισλάμ.

Μετά από πέντε έτη, ο Κεμάλ ζήτησε ενώπιον του Μονομελούς Πρωτοδικείου Ξάνθης την κήρυξη της απόφασης 80/1995 του Ιεροδικείου Ξάνθης ως εκτελεστής, σύμφωνα με την εκούσια δικαιοδοσία, διότι τούτο ορίζει το άρθρο 5 παρ. 3 του Ν. 1920/1991 περί Μουφτή-Ιεροδίκη. Αν και περίοδος δικαστικών διακοπών, ο προεδρεύων Πρωτοδίκης χαρακτήρισε την αίτηση κατεπείγουσα (χωρίς να αναφέρεται η αιτιολογία της επίσπευσης). Η αίτηση συζητήθηκε εντός τριών ημερών από την κατάθεσή της και η απόφαση, που την κήρυξε εκτελεστή, δημοσιεύτηκε μετά από τέσσερις ημέρες (ΜονΠρΞάνθης 284/2000).

90. Πηγή: *Κτιστάκης Ι.*, «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα δικαιώματα του ανθρώπου (...)», ό.π., σελ. 1-2.

91. Βλ. παραπάνω (ενότητα 1.1., σελ. 4, υποσημ. 5).

Μέχρι το νέο σημείο τούτο, (άλλες) τρεις είναι οι πιθανές παραβιάσεις της κοινής νομοθεσίας: το Πρωτοδικείο παρανόμως έκρινε **(i)** ότι ο Μουφτής είχε δικαιοδοσία για διαζύγιο αλλοδαπής διαδίκου, **(ii)** ότι η προσκομιζόμενη αλλαγή θρησκευματος ήταν γνήσια, τριάντα πέντε μόλις ημέρες πριν το διαζύγιο, και **(iii)** ότι η αίτηση έπρεπε να εκδικαστεί κατεπειγόντως, ενώ ο Κεμάλ καθυστέρησε πέντε έτη από το διαζυγίο του να τη φέρει ενώπιον του Πρωτοδικείου και χωρίς να προκύπτει από την απόφαση ή από τα πρακτικά του Μονομελούς ότι κλητεύθηκε η Άντζελα να παραστεί στη σχετική συζήτηση.

Στις αρχές του 2004, το Ιεροδικείο Ξάνθης εκδίδει νέα απόφαση διαζυγίου (η υπ' αριθ. 7/2004) του Κεμάλ και της Άντζελας (πλέον δεν αναφέρεται ως «Αϊτέν»). Αυτή τη φορά προσήλθε ενώπιόν του μόνον ο Κεμάλ.

Από το προηγούμενο μέχρι το νέο σημείο τούτο, οι πιθανές παραβιάσεις –του Συντάγματος αυτή τη φορά– είναι δύο: δεν προκύπτει από την απόφαση, *πρώτον*, με ποια πράξη του Μουφτή συνήψαν για δεύτερη φορά γάμο και, *δεύτερον*, αν εκλήθη και με ποιο τρόπο η (πάντοτε απύσχα) Άντζελα.

Μετά από αίτηση και πάλι του Κεμάλ, το Πρωτοδικείο κήρυξε εκ νέου εκτελεστή την απόφαση του Ιεροδικείου (ΜονΠρΞάνθης 83/2004), αφού προηγουμένως έκρινε ότι τούτη δεν αντίκειται στο Σύνταγμα.

Η Άντζελα και πάλι δεν παρέστη, ούτε προκύπτει ότι κλητεύθηκε. Πιθανολογείται σοβαρά, επομένως, παραβίαση του δικαιώματός της σε προηγούμενη δικαστική ακρόαση (άρθρο 20 παρ. 1 Σ.) και του δικαιώματός της σε οικογενειακή ζωή (άρθρο 8 ΕΣΔΑ) διότι διαλύθηκε ο γάμος της χωρίς να το γνωρίζει (!).

Αυτή είναι μία από τις χιλιάδες αποφάσεις της τελευταίας εικοσαετίας (από το έτος 1991 έως σήμερα) των τριών Ιεροδικείων της Θράκης. Οι υπόλοιπες ομοιάζουν λίγο ή πολύ: παραβιάζουν, σε ένα ή περισσότερα σημεία, τα δικαιώματα των ελλήνων μουσουλμάνων πολιτών.

3.2. Ουσιαστικές συγκρούσεις του Ιερού Νόμου με το Σύνταγμα και με το διεθνές δίκαιο θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁹²

Στο ζήτημα της ουσιαστικής σύγκρουσης μεταξύ, αφενός, του Ιερού Νόμου του Ισλάμ και, αφετέρου, του Συντάγματος και του διεθνούς δικαίου θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου (ιδίως της ΕΣΔΑ), η πάγια νομολογία του Αρείου Πάγου λαμβάνει θέση η οποία κρίνεται αναχρονιστική ως προς το σύγχρονο πνεύμα προστασίας των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα⁹³, γίνεται δεκτό ότι οι διατάξεις (του Ιερού Νόμου) που ρυθμίζουν κατά τρόπο τόσο άνισο τις κληρονομικές σχέσεις των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών στην Ελλάδα είναι προστατευτικές γι' αυτούς, αποτελούν ειδικό δίκαιο που εφαρμόζεται με βάση τις διατάξεις του διαπροσωπικού δικαίου και δεν αντίκεινται ούτε στην αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 Σ), ούτε στην προστασία της ιδιοκτησίας (άρθρο 17 Σ και άρθρο 1 παρ. 1 Πρώτου ΠΠ ΕΣΔΑ), ούτε στο δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας (άρθρο 20 παρ. 1 Σ), ούτε στο δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο και δίκαιης δίκης (άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ), υπό την έννοια της δικονομικής ισότητας των διαδικών.

Η νομολογία αυτή έρχεται σε σύγκρουση με όσα οι ειδικευμένοι στα ανθρώπινα δικαιώματα διεθνείς οργανισμοί έχουν πολλάκις διαπιστώσει: η υποχρέωση κατοχύρωσης των δικαιωμάτων του ανθρώπου δεν υποχωρεί έναντι των πολιτιστικών ή θρησκευτικών παραδόσεων των κρατών. Αλληλοσεβασμός αξιακών συστημάτων υφίσταται στο μέτρο που δεν εμποδίζει την κατοχύρωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως αυτά αναγνωρίζονται στις διεθνείς συμβάσεις και τις λοιπές πράξεις των διεθνών οργανισμών. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από τη Διακήρυξη της Βιέννης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (25 Ιουνίου 1993):

*«(...) Ενώ η σημασία των εθνικών και περιφερειακών ιδιαιτεροτήτων και των διαφορών ιστορικών, πολιτιστικών και θρησκευτικών παραδόσεων πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη, εντούτοις αποτελεί καθήκον των κρατών –ανεξάρτητα από τα πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά συστήματά τους– να προωθήσουν και να προστατεύσουν όλα τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες».*⁹⁴

92. Κύρια πηγή: *Κτιστάκης Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 127-146.

93. *ΑΠ 1097/2007*, ΧρΙΔ 2008/228 (βλ. και πιο πρόσφατη *ΑΠ 2113/2009*, ΝΟΜΟΣ).

94. Ι παρ. 5, εδ. γ' της Διακήρυξης, στο <http://www2.ohchr.org/english/law/vienna.htm>.

Ακόμη πιο κατηγορηματικό, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) κρίνει ασύμβατη τη Σαρία με την ίδια την ΕΣΔΑ:

«Είναι δυσχερές, αφενός να δηλώνεις σεβασμό στη δημοκρατία και τα δικαιώματα του ανθρώπου και από την άλλη να υποστηρίζεις ένα καθεστώς που βασίζεται στη Σαρία. Η Σαρία αντανακλά, κατά τρόπο πιστό, δόγματα και θεϊκές εντολές, εμπνεόμενες από τη θρησκεία, παρουσιάζει σταθερά και αμετάβλητα χαρακτηριστικά και διαφοροποιείται σαφώς από τις αξίες της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, η Σαρία διαφοροποιείται ως προς τους κανόνες της για το ουσιαστικό ποινικό δίκαιο και την ποινική δικονομία, ως προς τη θέση που αναγνωρίζει στη γυναίκα μέσα στην έννομη τάξη και, τέλος, ως προς την επέμβασή της –κατ’ εφαρμογή θρησκευτικών κανόνων– σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής»⁹⁵.

Εντός αυτού του πλαισίου θα εξεταστούν οι πιθανές συγκρούσεις του Ιερού Νόμου με τη σύγχρονη προστασία της γυναίκας και του παιδιού, που έχουν συνταγματική και, ταυτόχρονα, διεθνή κατοχύρωση. Πριν την εξέταση των εν λόγω συγκρούσεων, θα γίνει συνοπτική εισαγωγική αναφορά στις ρυθμίσεις της Σαρία.

3.2.1. Οι κυριότερες ουσιαστικές ρυθμίσεις του Ιερού Νόμου του Ισλάμ⁹⁶

Ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ (Σαρία) παρουσιάζει σειρά ιδιαιτεροτήτων σε σχέση με το κοινό Αστικό Δίκαιο. Ενδεικτικά:

α) Σχετικά με τον γάμο, ο οποίος θεωρείται σύμβαση (και όχι μυστήριο):

- Ο άνδρας μπορεί να παντρευτεί γυναίκα μη Μουσουλμάνα, αλλά το ίδιο δεν ισχύει, καταρχήν, για τη γυναίκα.
- Κατά τη σύναψη του γάμου ο γαμπρός πληρώνει στους γονείς της νύφης «την τιμή της νύφης» και κάνει και «δωρεά» προς την ίδια τη νύφη.

95. ΕΔΔΑ (τμήμα ευρείας σύνθεσης), Απόφαση «Refah Partisi (Κόμμα της Ενημερίας) και λοιποί, κατά Τουρκίας, 13.02.2003 (Αιτήσεις υπ’ αριθ. 41340/98, 41342/98, 41343/98 και 41344/98), <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=REFAH%20I%20TURKEY&sessionId=63994459&skin=hudoc-en>, παρ. 123,

ΕΔΔΑ, Απόφαση «Gündüz κατά Τουρκίας», 04.12.2003 (Αίτηση 35071/1997), <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=GUNDUZ%20I%20TURKEY&sessionId=63994718&skin=hudoc-en>, παρ. 51.

96. Πηγή: Χατζόπουλος Βασίλης, «Η εφαρμογή της Σαρία (μουσουλμανικού νόμου) στη Δ. Θράκη» (απόσπασμα από Άννα Τριανταφυλλίδου, Βασίλης Χατζόπουλος, Αγάπη Κανδυλάκη «Μουσουλμανικές κοινότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Θεσμικό πλαίσιο και πολιτικές», Αθήνα, Φεβρουάριος 2008, http://utopia.duth.gr/~vassshatz/Migration/%CE%9E%2%9Cigration9_religion_Sharia.doc, σελ. 4.

- Επιτρέπεται, καταρχήν, η πολυγαμία (μέχρι τέσσερις γυναίκες) για τον άνδρα.
- Επιτρέπεται η σύναψη γάμου δι' αντιπροσώπου.
- Επιτρέπεται, καταρχήν, ο γάμος μεταξύ ανηλίκων.
- Προβλέπεται η μονομερής λύση του γάμου από τον άνδρα (*talāq*). Η γυναίκα μπορεί να ζητήσει διαζύγιο για ειδικούς λόγους αλλά αυτό δεν εκδίδεται αν δεν συναινέσει και ο άνδρας.
- Σε περίπτωση διαζυγίου (*talāq*) ο άνδρας οφείλει στη γυναίκα μια «δωρεά λόγω λύσης του γάμου», τρίμηνη διατροφή προς αυτήν και διατροφή για τα παιδιά, για όσο χρόνο η ασκεί η μητέρα την επιμέλεια. Στη σπάνια περίπτωση, όμως, που την πρωτοβουλία για το διαζύγιο έχει πάρει η γυναίκα, δεν της οφείλεται τίποτε.

β) Σχετικά με την επιμέλεια των τέκνων, αυτή ρυθμίζεται «αυτόματα» ως εξής: η μητέρα έχει την επιμέλεια των αγοριών μέχρι την ηλικία των επτά και των κοριτσιών μέχρι την ηλικία των εννέα, ενώ μετά και μέχρι την ενηλικίωσή τους η επιμέλεια περνάει στον πατέρα. Ωστόσο, οι παραπάνω κανόνες υφίστανται μια σειρά από αναπροσαρμογές (ανά κρινόμενη περίπτωση ενώπιον του Ιεροδίκη) αναλόγως των περιστάσεων.

γ) Σχετικά με τη διαθήκη: Και αυτή ρυθμίζεται «αυτόματα», με τα αρσενικά παιδιά να λαμβάνουν το διπλάσιο μερίδιο από τα θηλυκά, ενώ η σύζυγος λαμβάνει μόνον το ένα όγδοο. Ο κληρονομούμενος δεν μπορεί να διαθέσει αλλιώς την περιουσία του, εκτός αν προβεί σε δωρεά ή κληροδότημα, συνήθως κοινωφελές.

3.2.2. Οι επιμέρους ουσιαστικές συγκρούσεις⁹⁷

3.2.2.1. Η ισότητα των δύο φύλων

Θεωρητικά, σύμφωνα με τον Ιερό Νόμο, η γυναίκα είναι ισάξια –και όχι υποδεέστερη– του άνδρα. Είναι, ωστόσο, προφανές ότι στην πράξη το καθεστώς της διέπεται από κανόνες οι οποίοι είτε συνιστούν άνιση μεταχείριση (λ.χ. μειωμένο δικαίωμα στην κληρονομιά, απαγόρευση νύμφευσης με μη Μουσουλμάνο), είτε προσβάλλουν την αξιοπρέπειά της (λ.χ. καταβολή από τον άνδρα της «τιμής της

97. Κύρια πηγή: *Κτιστάκις Ι*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 129 επ..

γυναίκας» προς τον πατέρα) ή και τα δύο (λ.χ. ανδρική πολυγαμία, μονομερής λύση του γάμου, αδυναμία επίτευξης διαζυγίου χωρίς τη συναίνεση του συζύγου). Επίσης προσβάλλεται και η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και έκφρασης (αδυναμία νόμφευσης με μη Μουσουλμάνο)⁹⁸. Ειδικότερα:

I. ΣΥΖΥΓΟΙ: Η ισότητα των δύο φύλων παραβιάζεται κατά τη σύναψη, τη διάρκεια αλλά, κυρίως, κατά τη λύση του γάμου μεταξύ των μουσουλμάνων συζύγων. Η Μουσουλμάννα δεν έχει δικαίωμα να παντρευτεί μη Μουσουλμάνο (ενώ ο Μουσουλμάνος δύναται), ο άνδρας δικαιούται να μη συναινεί στη λύση του γάμου (αρκεί να καταβάλλει τακτικά την προσωρινή διατροφή στην εν διαστάσει σύζυγό του), το συναινετικό διαζύγιο (*hul*) πρακτικά ισοδυναμεί με ρητή παραίτηση («*τεφρίκ*») της γυναίκας από όλα τα δικαιώματά της (μερικές φορές και του δικαιώματος γονικής μέριμνας), η λύση του γάμου εξαιτίας σοβαρού λόγου (υπαιτιότητας)⁹⁹ σχεδόν πάντα αποβαίνει σε βάρος της γυναίκας, ακόμη και αν ο λόγος υπαιτιότητας αποδίδεται στον άνδρα, ο γάμος μπορεί να λυθεί με μονομερή δήλωση του συζύγου¹⁰⁰, και, τέλος, –αν η σύζυγος δεν έχει ήδη παραιτηθεί των δικαιωμάτων της– η τρίμηνη διατροφή (*νεφακά – nafqah*) και η «δωρεά λόγω λύσης του γάμου»¹⁰¹ είναι πενιχρές.

98. Χατζόπουλος Β., «Η εφαρμογή της Σαρία (μουσουλμανικού νόμου) στη Δ. Θράκη», όπ.π., σελ. 6.

99. Βλ. στο Κτιστάκης Ι., «Ο Μουφτής, Η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου», όπ.π., σελ. 6-7: «Μετά από αίτηση ενός εκ των συζύγων, το Ιεροδικείο λύνει την έγγαμη συμβίωση αν διαπιστώσει, μετά από πρόχειρο έλεγχο, ότι συντρέχει ένας σοβαρός λόγος (υπαιτιότητα) στο πρόσωπο του άλλου. Έχει κριθεί ότι τέτοιοι σοβαροί λόγοι, ανεξάρτητα αν βαρύνουν τον άνδρα ή τη γυναίκα, είναι οι ακόλουθοι: (α) η εγκατάλειψη στέγης, (β) οι εξωσυζυγικές σχέσεις, (γ) η μη αρμονική έγγαμη συμβίωση, (δ) η απουσία σαρκικής επαφής και (ε) η μεταβολή θρησκευματος (ασπάστηκε τον Χριστιανισμό). Το σημαντικό και σε αυτή την περίπτωση λύσης του μουσουλμανικού γάμου είναι ότι, σε γενικές γραμμές, το Ιεροδικείο δεν διατάσσει την καταβολή από τον σύζυγο των δικαιωμάτων της συζύγου στη «δωρεά λόγω λύσης γάμου» και στην τρίμηνη διατροφή. Ως προς αυτό, είναι χαρακτηριστική η απόφαση 25/2003 του Ιεροδικείου Κομοτηνής: **αν και ο σύζυγος χαρακτηρίστηκε «εξαφανισμένος» (σε αφάνεια;) για τουλάχιστον πέντε χρόνια, η αιτούσα εξαναγκάστηκε να παραιτηθεί από την επιμέλεια των ανήλικων τέκνων της, την οποία ασκούσε μέχρι τότε, για να γίνει δεκτή η αίτηση διαζυγίου της. Η επιμέλεια ανατέθηκε στην εκ πατρός γιαγιά τους».**

100. Βλ. στο Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 64-65: «Η λύση του γάμου με αποπομπή της γυναίκας από τον άνδρα (*talāq*) συναντάται σε περιορισμένο αριθμό αποφάσεων διαζυγίων των Ιεροδικείων. Σε αυτές τις περιπτώσεις το Ιεροδικείο συνήθως δεν καλεί καν την εν διαστάσει σύζυγο να παρασταθεί ενώπιόν του και να αντικρούσει την αίτηση διαζυγίου. Αν, ωστόσο, η σύζυγος κληθεί αλλά δεν παρασταθεί, τότε το Ιεροδικείο την τιμωρεί με τη στέρηση της “δωρεάς λόγω λύσης του γάμου” και της διατροφής. Αν η παρασταθείσα σύζυγος έχει αντίρρηση, το Ιεροδικείο λύνει (ούτως ή άλλως) τον γάμο, μόνο που διατάσσει τον σύζυγο να καταβάλει πλήρη τα δικαιώματά της (την ανωτέρω “δωρεά” και τη διατροφή). Η “ιδιωτική” λύση του γάμου, δηλαδή χωρίς την παρέμβαση του Ιεροδίκη-Μουφτή, διά της τριπλής μονομερούς δήλωσης του άνδρα προς τη γυναίκα, δεν συναντάται πλέον στους Μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης».

101. *Ιερό Κοράνιο*, «Οι Γυναίκες», 4:24.

Η άνιση θέση της μουσουλμάνας έναντι του μουσουλμάνου συζύγου αντίκειται σε πλέγμα διεθνών και συνταγματικών διατάξεων που κατοχυρώνουν την ισότητα των δύο φύλων αλλά, κυρίως, δεσμεύουν τα κράτη να ενισχύσουν την προστασία, λαμβάνοντας θετικά μέτρα για την ανατροπή (και αποτροπή στο μέλλον) κάθε ανισότητας.

Σε **διεθνές επίπεδο** η αρχή της ισότητας ανδρών και γυναικών κατά την απόλαυση των δικαιωμάτων κατοχυρώνεται, κατ' αρχάς, στο *Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα* (International Covenant on Civil and Political Rights)¹⁰² και στο *Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα* (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)¹⁰³, του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Σημαντικότερες για την ισότητα των συζύγων είναι οι διατάξεις των άρθρων 16 παρ. 1 της *Σύμβασης για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεως κατά των γυναικών* (ΣΔΓ)¹⁰⁴ και 23 παρ. 4 του ΔΣΑΠΔ¹⁰⁵. Η αρμόδια Επιτροπή¹⁰⁶, ερμηνεύοντας τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1

102. Άρθρο 3 ΔΣΑΠΔ (της 16.12.1966): «*Τα συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο αναλαμβάνουν την υποχρέωση να διασφαλίσουν το δικαίωμα ισότητας ανδρών και γυναικών στην απόλαυση όλων των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων που αναφέρονται στο παρόν Σύμφωνο*». Το ΔΣΑΠΔ έχει επικυρωθεί από 167 κράτη [http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtmsg_no=IV-4&chapter=4&lang=en (τελευταία ενημέρωση: 04.01.2011)]. Η Ελλάδα το κύρωσε με το Ν. 2462/1997 (ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997).

103. Άρθρο 3 ΔΣΟΚΠΔ (της 16.12.1966): «*Τα συμβαλλόμενα Κράτη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να εξασφαλίσουν το δικαίωμα της ισότητας άνδρα και γυναίκας σε όλα τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα που αναφέρονται στο Σύμφωνο αυτό*». Το ΔΣΟΚΠΔ έχει επικυρωθεί από 160 κράτη [βλ. σχετικά σε: http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtmsg_no=IV-3&chapter=4&lang=en (τελευταία ενημέρωση: 04.01.2011)]. Η Ελλάδα το κύρωσε με το Ν. 1532/1985 (ΦΕΚ Α' 45/19.03.1985).

104. Άρθρο 16 παρ. 1 ΣΔΓ: «*Τα Κράτη μέλη θα λάβουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για την εξάλειψη των διακρίσεων κατά των γυναικών σε όλα τα ζητήματα που αφορούν τον γάμο και τις οικογενειακές σχέσεις, και ειδικότερα θα διασφαλίζουν, με βάση την ισότητα ανδρών και γυναικών: α) Το ίδιο δικαίωμα προς σύναψη γάμου. β) Το ίδιο δικαίωμα να εκλέγουν ελεύθερα σύζυγο και να συνάπτουν γάμο μόνο με την ελεύθερη και πλήρη συναίνεσή τους. γ) Τα ίδια δικαιώματα και καθήκοντα τόσο κατά τη διάρκεια του γάμου όσο και κατά τη λύση αυτού. δ) Τα ίδια δικαιώματα και καθήκοντα των ως γονέων, ανεξάρτητα από τη συζυγική τους κατάσταση, σε θέματα που αφορούν τα παιδιά τους· σε όλες τις περιπτώσεις θα προέχουν τα συμφέροντα των παιδιών τους. ε) Τα ίδια δικαιώματα να αποφασίζουν ελεύθερα και υπεύθυνα για τον αριθμό και τα χρονικά διαστήματα που θα φέρουν στον κόσμο τα παιδιά τους και το δικαίωμά τους για πληροφόρηση, μόρφωση και λήψη των μέσων που θα τις καταστήσουν ικανές να ασκήσουν αυτά τα δικαιώματα. ζ) Τα ίδια δικαιώματα και καθήκοντα, τα σχετικά με το δικαίωμα κηδεμονίας, επιτροπείας και υιοθεσίας ανηλίκων, ή με παρόμοιους θεσμούς όταν οι έννοιες αυτές συναντώνται στην εθνική νομοθεσία· σε όλες τις περιπτώσεις θα πρωτανεύει το συμφέρον του παιδιού. η) Τα ίδια προσωπικά δικαιώματα που προσιδιάζουν σε συζύγους, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος εκλογής οικογενειακού ονόματος και επαγγέλματος και στους δύο συζύγους. θ) Τα ίδια δικαιώματα αναφορικά με την κυριότητα, κτήση, διοίκηση, διαχείριση, επικαρπία και διάθεση περιουσίας ον περιήλθε είτε χάριν δωρεάς είτε εκ επαχθούς αιτίας (αντί τιμήματος)*». Η Ελλάδα κύρωσε τη ΣΔΓ με το Ν. 1342/1983 (ΦΕΚ Α' 39/01.04.1983).

105. Άρθρο 23 παρ. 4 ΔΣΑΠΔ: «*Τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα για την εξασφάλιση της ισότητας των δικαιωμάτων και των ευθυνών των συζύγων σε*

της ΣΔΓ, επεσήμανε ρητά, επί των διατάξεων της Σαρία, ότι: (i) η πολυγαμία, (ii) ο αναγκαστικός γάμος γυναικών, (iii) η δεσποτική θέση του συζύγου, (iv) η ανισότητα στα αποκτήματα κατά τη διάρκεια του γάμου και (v) η ανισότητα στα κληρονομικά μερίδια των ομοιόβαθμων δικαιούχων, αντίκεινται στην ισότητα των δύο φύλων. Όμοια –με τα ανωτέρω διεθνή συμβατικά κείμενα– προστασία παρέχει και το άρθρο 5 του Εβδόμου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ¹⁰⁷.

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, εφαρμοστέος είναι ο *Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (ΧΘΔ) της ΕΕ*¹⁰⁸, ο οποίος κατέστη νομικά δεσμευτικός μετά τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας (2007) το Δεκέμβριο του 2009. Συγκεκριμένα, το άρθρο 23 ορίζει ότι «η ισότητα γυναικών και ανδρών πρέπει να εξασφαλίζεται σε όλους τους τομείς, μεταξύ άλλων στην απασχόληση, την εργασία και τις αποδοχές. Η αρχή της ισότητας δεν αποκλείει τη διατήρηση ή τη θέσπιση μέτρων που προβλέπουν ειδικά πλεονεκτήματα υπέρ του υποεκπροσωπούμενου φύλου».

Στην εγχώρια έννομη τάξη, το **Σύνταγμα της Ελλάδας** ορίζει (στο άρθρο 4 παρ. 2) ότι «οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις». Κατά πάγια νομολογία¹⁰⁹, ο κανόνας αυτός επιτάσσει την «ίση ρύθμιση»¹¹⁰ των προϋποθέσεων και του περιεχομένου των εννόμων καταστάσεων (π.χ. της έγγαμης κατάστασης, της κατάστασης γονέα-τέκνου) και των εννόμων σχέσεων (π.χ. της σχέσης γονέα-τέκνου) και επιβάλλει την παροχή ίσων ευκαιριών και στα δύο φύλα για την ανάπτυξη της προσωπικότητας και την ελεύθερη ατομική δράση. Αποκλίσεις

σχέση με το γάμο, κατά τον έγγαμο βίο και κατά τη λύση του γάμου. Σε περίπτωση λύσης του γάμου, λαμβάνονται μέτρα για την εξασφάλιση της απαραίτητης προστασίας των παιδιών».

106. Η Επιτροπή για την εξάλειψη των διακρίσεων κατά των γυναικών, είναι το όργανο ελέγχου των δεσμεύσεων που έχουν αναλάβει τα συμβαλλόμενα κράτη στο πλαίσιο της ΣΔΓ.

107. Άρθρο 5 Εβδόμου ΠΠ ΕΣΔΑ: «Οι σύζυγοι είναι ίσοι στα δικαιώματα και τις ευθύνες που απορρέουν από το ιδιωτικό δίκαιο στις μεταξύ τους σχέσεις και στις σχέσεις τους με τα τέκνα τους, ως προς το γάμο, κατά τη διάρκειά του και στην περίπτωση λύσης του. Αυτό το άρθρο δεν εμποδίζει τα κράτη να πάρουν αναγκαία μέτρα που επιβάλλει το συμφέρον των τέκνων». Το έβδομο πρόσθετο πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ κυρώθηκε από την Ελλάδα με το Ν. 1705/1987 (ΦΕΚ Α' 89/12.06.1987).

108. 2010/C, 83/02, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 30.03.2010, C 83/389, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:EL:PDF>. Σημειωτέον ότι ο **Χάρτης εφαρμόζεται στις χώρες της ΕΕ, όταν εφαρμόζουν τη νομοθεσία της.**

109. Ενδεικτικά βλ. ΣτΕ 3217/1977, ΝοΒ 1978/270, ΣτΕ 422/1983, ΝΟΜΟΣ, ΣτΕ 2857/1993, ΔιΔικ 1994/602, ΣτΕ 2435/1997, ΔιΔικ 1997/1422, ΣτΕ 1379/1998, ΔιΔικ 1998/929, ΑΠ (Ολ) 7/1993, ΝοΒ 1994/368, ΑΠ 130/2005, ΝοΒ 2005/1440, ΕΣ 977/2000, ΔιΔικ 2001/795, ΕΣ (Ολ) 614/2001, ΕΔΔΔ 2001/598.

110. Βλ. Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 134 και σχετική υποσημ. (381).

από τον κανόνα δεν επιτρέπει πλέον το Σύνταγμα¹¹¹. Η δε διάταξη του άρθρου 116 παρ. 2 Σ, που τις επέτρεπε υπό ορισμένες προϋποθέσεις, αντικαταστάθηκε –κατά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001– με άλλη διάταξη που κατοχυρώνει ρητά την ουσιαστική ισότητα των δύο φύλων και προβλέπει και τη *λήψη θετικών μέτρων*, ιδίως υπέρ των γυναικών¹¹².

II. ΓΑΜΟΙ ΔΙ' ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΩΝ: Η εφαρμογή των ρυθμίσεων του Ιερού Νόμου του Ισλάμ για τη σύναψη γάμου δι' αντιπροσώπων είναι φθίνουσα, αν δεν έχει οριστικά ατονήσει. Σε αυτή την εξέλιξη οδήγησε η υπ' αριθ. 21/2002 σχετική εγκύκλιος¹¹³ του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, η οποία απαγόρευσε στους ληξιάρχους να καταχωρούν τους συγκεκριμένους γάμους. Μετά από αίτημα του ίδιου του Μουφτή Κομοτηνής, η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου¹¹⁴ γνωμάτευσε επί της νομιμότητας της εγκυκλίου και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο μουσουλμανικός γάμος που συνάπτεται εφεξής διά αντιπροσώπων, θα πρέπει να θεωρείται *ανυπόστατος* ως προς τον αντιπρόσωπο και τον άλλο μελλονύμφο, και *άκυρος* ως προς τον αντιπροσωπευόμενο¹¹⁵. Οι διατάξεις που επιτάσσουν την εξασφάλιση της ελεύθερης και αυτοπρόσωπης συναίνεσης των μελλονύμφων είναι οι εξής:

Από πλευράς ελληνικής έννομης, και δη συνταγματικής, τάξης πρόκειται για το άρθρο 2 παρ. 1 Σ (αρχή της προστασίας της αξίας του ανθρώπου)¹¹⁶, και τα

111. Άρθρο 25 παρ. 1 εδ. δ' Σ: «Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά [ενν. τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου], πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας».

112. Για την αρχή της ισότητας των δύο φύλων βλ. αντί άλλων: *Χρυσόγονος Κωνσταντίνος*, «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα», Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σελ. 140-146.

113. Αριθμός πρωτοκόλλου 96080/19182/20.09.2002.

114. Η ΕΕΔΑ είναι συμβουλευτικό όργανο του ελληνικού κράτους σε θέματα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου (ιδρυτικός νόμος 2667/1998, ΦΕΚ Α' 281/18.12.1998).

115. *ΕΕΔΑ*, «Οι διά αντιπρόσωπου τελούμενοι μουσουλμανικοί γάμοι στην Ελλάδα»:

α) ΕΕΔΑ Ετήσια Έκθεση 2003, σελ. 59-63 [<http://www.nchr.gr/media/zip/report2003.zip>], ή

β) Κείμενο απόφασης για τους δι' αντιπρόσωπου τελούμενους μουσουλμανικούς γάμους στην Ελλάδα: http://www.nchr.gr/media/gnwmateuseis_eeda/meionotites/mousoulmanikos_gamos_dia_antiproswpou_2003.doc. Βλ. επίσης *Κτιστάκης Ιωάννης*, «Οι διά αντιπρόσωπου τελούμενοι μουσουλμανικοί γάμοι στην Ελλάδα», Νομοκανονικά Β' 2003 (2)/67.

116. Άρθρο 2 παρ. 1 Σ: «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας».

άρθρα 5 παρ. 1 (ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας)¹¹⁷ και 21 παρ. 1 Σ (προστασία του γάμου)¹¹⁸, από το συνδυασμό των οποίων απορρέει η ελευθερία επιλογής συζύγου και σύναψης γάμου¹¹⁹. Η ελευθερία αυτή κατοχυρώνεται και στον ΑΚ με τους όρους της ρητής, σύγχρονης, αυτοπρόσωπης και οριστικής δήλωσης των μελλοντύμων ενώπιον του αρμόδιου και μόνο λειτουργού.

Από τη σκοπιά του δημοσίου διεθνούς δικαίου, αντίστοιχο προστατευτικό πλέγμα παρέχουν οι διατάξεις των άρθρων 23 παρ. 3 ΔΣΑΠΔ¹²⁰, 10 παρ. 1 ΔΣΟΚΠΔ¹²¹ και 16 παρ. 1 εδ. β' ΣΔΓ¹²².

III. ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΙ: Το μουσουλμανικό κληρονομικό δίκαιο (Φεραΐζ) προβλέπει ανισομερή κληρονομικά μερίδια στην εξ αδιαθέτου¹²³ διαδοχή, με κριτήριο διάκρισης το φύλο του κληρονόμου. Ο άνδρας λαμβάνει διπλάσιο μερίδιο από τη γυναίκα. Οι Μουσουλμάνοι (κληρονόμοι ή κληρονομούμενοι) συχνά παρακάμπτουν σιωπηρώς την εφαρμογή του Φεραΐζ και με διάφορους τρόπους αναζητούν την ίση διανομή της κληρονομίας με τις δικαιούχες Μουσουλμάνες. Συγκεκριμένα, οι περισσότεροι Μουσουλμάνοι μεταβιβάζουν εν ζωή την περιουσία τους στα τέκνα τους ή στη γυναίκα τους. Όσοι δεν το πράττουν, απευθύνονται τελικά

117. Άρθρο 5 παρ. 1 Σ: «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».

118. Άρθρο 21 παρ. 1 Σ: «Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους».

119. Βλ. ενδεικτικά και ΣτΕ 4590/1976, ΤοΣ 1977/163.

120. Άρθρο 23 παρ. 3 ΔΣΑΠΔ (Ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997): «Κανένας γάμος δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την ελεύθερη και πλήρη συναίνεση των μελλοντικών συζύγων».

121. Άρθρο 10 παρ. 1 ΔΣΟΚΠΔ (Ν. 1532/1985, ΦΕΚ Α' 45/19.03.1985): «Στο γάμο πρέπει να συμφωνούν ελεύθερα οι μέλλοντες σύζυγοι».

122. Άρθρο 16 παρ. 1 εδ. β' ΣΔΓ (Ν. 1342/1983, ΦΕΚ Α' 39/01.04.1983): «Τα Κράτη μέλη θα λάβουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για την εξάλειψη των διακρίσεων κατά των γυναικών σε όλα τα ζητήματα που αφορούν τον γάμο και τις οικογενειακές σχέσεις και ειδικότερα θα διασφαλίζουν, με βάση την ισότητα ανδρών και γυναικών (...) το ίδιο δικαίωμα να εκλέγουν ελεύθερα σύζυγο και να συνάπτουν γάμο μόνο με την ελεύθερη και πλήρη συναίνεσή τους».

123. Βλ. Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 78, όπου αναφέρει πως, αντίθετα με το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, όπου προέχει η διαθήκη, δηλαδή η βούληση του κληρονομούμενου, στο Φεραΐζ κρατεί η εξ αδιαθέτου διαδοχή, διότι ο Αλλάχ όρισε, κατά την Αποκάλυψη, τις κληρονομικές μερίδες και τα κληρονομικά δικαιώματα των (εξ αδιαθέτου) κληρονόμων. Η διάθεση της περιουσίας σε διαφορετικά μερίδια από τα οριζόμενα στο Κοράνιο, συνιστά παραβίαση της εντολής του Θεού [Ιερό Κοράνιο, «Οι Γυναίκες», 4:18]. Μόνη εξαίρεση, υπέρ της βούλησης του κληρονομούμενου, συνιστά η διάθεση της κληρονομίας (κατά κανόνα όχι άνω του 1/3 αυτής) υπέρ τρίτων, συνήθως υπέρ φιλανθρωπικών σκοπών. Ουσιαστικά η ισλαμική διαθήκη λειτουργεί ως απλή κληροδοσία (μοιάζει με το βυζαντινορωμαϊκό κωδικοέλλο).

στα πολιτικά δικαστήρια (και όχι στο Ιεροδικείο) και ζητούν την έκδοση κληρονομητηρίων με βάση τον Αστικό Κώδικα (άρθρα 1956 επ.)¹²⁴.

Σε κάθε περίπτωση, έχει κριθεί¹²⁵ ότι η ρύθμιση για τα ανισομερή κληρονομικά μερίδια στην εξ αδιαθέτου διαδοχή αντίκειται στο άρθρο 4 παρ. 2 Σ, που εγγυάται την ισότητα των δύο φύλων. Όσον αφορά δε τις διεθνείς δεσμεύσεις της Ελλάδας, πέραν των όσων ήδη έχουν εκτεθεί ανωτέρω για την ισότητα των συζύγων, σημειώνεται πως η Επιτροπή του ΔΣΑΠΔ¹²⁶ έχει ζητήσει από τα συμβαλλόμενα κράτη, κατ' εφαρμογή της διάταξης του άρθρου 24 παρ. 1 του ΔΣΑΠΔ¹²⁷, «να ενημερώσουν με ποιο τρόπο, στη νομοθεσία και την πρακτική τους, προχωρούν στην κατάργηση κάθε διάκρισης σε όλους τους τομείς, συμπεριλαμβανομένου εκείνου της κληρονομιάς»¹²⁸.

3.2.2.2. Η υπεροχή του συμφέροντος του παιδιού¹²⁹

I. ΑΝΑΘΕΣΗ ΓΟΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ: Η ανάθεση της άσκησης γονικής μέριμνας του τέκνου (επιμέλεια και επιτροπεία) από τα Ιεροδικεία¹³⁰ της Δυτικής Θράκης πραγματοποιείται κατά τρόπο «αυτόματο». Η επιμέλεια των μεν αγοριών

124. Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», ό.π., σελ. 82.

125. Βλ. στο Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», ό.π., σελ. 137, σχετική αναφορά στη *ΜονΠρΡοδόπης 152/1991* (μη δημοσιευμένη σε νομικό περιοδικό ή σε βάση νομικών δεδομένων).

126. Πρόκειται για την «Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», που είναι το όργανο ελέγχου των δεσμεύσεων που έχουν αναλάβει τα συμβαλλόμενα κράτη στο πλαίσιο του ΔΣΑΠΔ.

127. Άρθρο 24 παρ. 1 ΔΣΑΠΔ (Ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997): «Κάθε παιδί, χωρίς διάκριση λόγω φυλής, χρώματος, γένους, γλώσσας, θρησκείας, εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, περιοσίας ή γέννησης, έχει δικαίωμα, έναντι της οικογένειάς του, της κοινωνίας και του Κράτους, στα μέτρα προστασίας που απαιτεί η θέση του ως ανήλικου».

128. Πηγή γαλλικού κειμένου: Observation Générale 17, Article 24 (trente-cinquième session, 1989), Compilation des commentaires généraux et Recommendations générales adoptées par les organes des traites, U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 (1994) [<http://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/french/f-HRC-comment17.htm>], παρ. 5-6.

Πηγή αγγλικού κειμένου: General Comment No. 17: Rights of the child (Art. 24), 07/04/1989, <http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/%28Symbol%29/cc0f1f8c391478b7c12563ed004b35e3?Opendocument> ή <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G08/422/35/PDF/G0842235.pdf?OpenElement>, παρ. 5-6, σελ. 194 (202 του ψηφιακού σελιδομετρητή).

129. Κύρια πηγή: Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», ό.π., σελ. 137 επ..

130. Βλ. στο Τσιτσέλικης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη (...)», ό.π., σελ. 17, όπου αναφέρει σχετικά: «Ο Μουφτής έχει τη δυνατότητα διορισμού ή παύσης επιτρόπου ανήλικου, όπως και διορισμού κηδεμόνα, αν και δεν υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία των θεσμών αυτών, όπως τους αντιλαμβάνεται ο Ιερός Νόμος και ο Αστικός Κώδικας. Ο Μουφτής επεμβαίνει σε υποθέσεις που αφορούν ανήλικους μέχρι την ηλικία των 15 ετών. Για ηλικίες μέχρι 18 ετών ο ανήλικος υπόκειται στις ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα».

μέχρι ηλικίας επτά ετών, των δε κοριτσιών μέχρι ηλικίας εννέα ετών, ανατίθεται στη μητέρα. Στη συνέχεια, και μέχρι την ενηλικίωσή τους, την επιμέλεια αναλαμβάνει ο πατέρας. Σε όσες υποθέσεις δεν ακολουθείται η «αυτόματη» ανάθεση της επιμέλειας, η κρίση των Ιεροδικείων είναι πλήρως ανατιολόγητη. Η επιτροπεία ανατίθεται αυτομάτως στον πατέρα ή τους άρρενες ανιόντες του. Σε περίπτωση που τούτοι δεν υφίστανται, τότε αναλαμβάνει η μητέρα του ανηλίκου, εφόσον πάλι δεν συζεί με άλλον άνδρα.

Η «αυτόματη» ανάθεση της άσκησης της γονικής μέριμνας δεν αφήνει κανένα περιθώριο για τη στάθμιση του συμφέροντος του παιδιού, πολλώ δε μάλλον για την υπεροχή του συμφέροντος αυτού έναντι των υπολοίπων. Η αρχή της υπεροχής του συμφέροντος του παιδιού, όμως, συνιστά τόσο συνταγματική όσο και διεθνή υποχρέωση της Ελλάδας.

Σε επίπεδο διεθνούς δικαίου προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, η επιταγή για την προστασία του συμφέροντος του παιδιού είναι ευθεία. Η διάταξη του άρθρου 3 παρ. 1 της (από 20.11.1989) *Διεθνούς Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού* (ΣΔΠ)¹³¹ ορίζει τα ακόλουθα: «*Σε όλες τις αποφάσεις που αφορούν τα παιδιά, είτε αυτές λαμβάνονται από δημόσιους ή ιδιωτικούς οργανισμούς κοινωνικής προστασίας, είτε από τα δικαστήρια, τις διοικητικές αρχές ή από τα νομοθετικά όργανα, πρέπει να λαμβάνεται πρωτίστως υπόψη το συμφέρον του παιδιού*». Κατά τη βασική ιδεολογική θέση της ΣΔΠ, το παιδί δεν είναι αντικείμενο προστασίας αλλά αυτόνομο υποκείμενο θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η θέση αυτή δεν έγινε σε όλη της την έκταση δεκτή από τα ισλαμικά κράτη, τα οποία διατύπωσαν επιφυλάξεις στη ΣΔΠ, στο μέτρο που αυτή έρχεται σε σύγκρουση με τις κατευθύνσεις της Σαρία. Στον αντίποδα, τα περισσότερα δυτικοευρωπαϊκά κράτη διατύπωσαν αντιρρήσεις επί των συγκεκριμένων επιφυλάξεων, ενώ η Παγκόσμια Διάσκεψη της Βιέννης, του ΟΗΕ, ζήτησε να αποσυρθούν οι επιφυλάξεις¹³². Αναλόγου περιεχομένου είναι και οι ρυθμίσεις των άρθρων 23 παρ. 4 εδ. β' και 24 παρ. 1 του ΔΣΑΠΔ¹³³.

131. Η διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (ΣΔΠ) έχει επικυρωθεί από 193 κράτη [http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-11&chapter=4&lang=en] (ενημέρωση έως 31.12.2010). Η Ελλάδα την κύρωσε με τον Ν. 2101/1992 (ΦΕΚ Α' 192/02.12.1992). Στο πλαίσιο αυτής της Σύμβασης λειτουργεί η «Επιτροπή για τα δικαιώματα το παιδιού», ως όργανο ελέγχου των δεσμεύσεων που έχουν αναλάβει τα συμβαλλόμενα κράτη στη ΣΔΠ.

132. Βλ. Διακήρυξη της Βιέννης για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Μέρος II/B/4, παρ. 46 (<http://www2.ohchr.org/english/law/vienna.htm>).

133. ΔΣΑΠΔ (Ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997), άρθρο 23 παρ. 4 εδ. β': «*Σε περίπτωση λύσης του γάμου, λαμβάνονται μέτρα για την εξασφάλιση της απαραίτητης προστασίας των παιδιών*».

Στην ΕΣΔΑ η υπεροχή του συμφέροντος του παιδιού απορρέει ερμηνευτικά από το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 8¹³⁴, τελεί δε σε στενότερη συνάφεια με το άρθρο 5 του Εβδόμου ΠΠ στην ΕΣΔΑ¹³⁵, το οποίο επισημαίνει ότι η προστασία της ισότητας των συζύγων δεν εμποδίζει τα κράτη να λάβουν τα αναγκαία μέτρα που επιβάλλει το συμφέρον του τέκνου. Σύμφωνα με τη νομολογία της ΕΣΔΑ, τα ζητήματα της γονικής μέριμνας των τέκνων διαζευγμένων γονέων δεν άπτονται αποκλειστικά του εγχώριου οικογενειακού δικαίου ή των διαπροσωπικών σχέσεων και συμφωνιών, αλλά ρυθμίζονται βάσει των μειζόνων υποχρεώσεων που έχει αναλάβει κάθε συμβαλλόμενο στην ΕΣΔΑ κράτος¹³⁶.

Εμπνεόμενα από τη ΣΔΠ, τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης¹³⁷ ετοίμασαν και έθεσαν σε ισχύ την από 25.01.1996 *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Άσκηση των Δικαιωμάτων των Παιδιών* [European Convention on the Exercise of Children's Rights (ECECR)]¹³⁸. Σύμφωνα με το άρθρο 6 της Σύμβασης, κάθε

Άρθρο 24 παρ. 1: «Κάθε παιδί, χωρίς διάκριση λόγω φυλής, χρώματος, γένους, γλώσσας, θρησκείας, εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, περιουσίας ή γέννησης, έχει δικαίωμα, έναντι της οικογένειάς του, της κοινωνίας και του Κράτους στα μέτρα προστασίας που απαιτεί η θέση του ως ανηλίκου».

134. Άρθρο 8 ΕΣΔΑ [ΝΔ 53/1974 (ΦΕΚ Α' 256/20.09.1974) και Ν. 2400/1996 (ΦΕΚ Α' 96/04/06/1996)]: «1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις τον σεβασμόν της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του, της κατοικίας του και της αλληλογραφίας του. 2. Δεν επιτρέπεται να υπάρξη επέμβασις δημοσίας αρχής εν τη ασκήσει του δικαιώματος τούτου, εκτός εάν η επέμβασις αυτή προβλέπεται υπό του νόμου και αποτελεί μέτρον το οποίον, εις μίαν δημοκρατικήν κοινωνίαν, είναι αναγκαίον δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την οικονομικήν εημερίαν της χώρας, την προάσπισιν της τάξεως και την πρόληψιν ποινικών παραβάσεων την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων».

135. Βλ. ανωτέρω, ενότητα 3.2.2.1, Ι, σελ. 48, υποσημ. 107.

136. *ΕΔΔΑ*, 05.02.2004, Κοσμοπούλου κατά Ελλάδας (αίτηση υπ' αριθ. 60457/00), http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=KOSMOP_OULOU&sessionid=64178709&skin=hudoc-en.

137. Το **Συμβούλιο της Ευρώπης** (Γαλλικά: *Conseil de l'Europe*) είναι ένας διεθνής οργανισμός στον οποίο συμμετέχουν 47 κράτη της Ευρώπης και της ανατολικής περιφέρειάς της. Συμμετέχουν επίσης πέντε κράτη ως παρατηρητές του Συμβουλίου και τρία ως παρατηρητές της Συνέλευσής του. Ιδρύθηκε στις 5 Μαΐου του 1949. Είναι ο παλαιότερος οργανισμός ο οποίος έχει ως σκοπό την ευρωπαϊκή ενοποίηση με ιδιαίτερη έμφαση στα νομικά πρότυπα και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τη δημοκρατική ανάπτυξη και τη ρύθμιση των νομοθεσιών καθώς και την πολιτισμική συνεργασία στην Ευρώπη. Στις 9 Αυγούστου 1949 η Ελλάδα προσχώρησε ως το 11ο κράτος-μέλος. Στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης (επίσημη ιστοσελίδα: <http://www.coe.int/>) λειτουργεί η ΕΣΔΑ. **ΠΡΟΣΟΧΗ:** Το Συμβούλιο της Ευρώπης δεν θα πρέπει να συγχέεται με το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ούτε με το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο.

[Πηγές: (α) επίσημη ιστοσελίδα Υπουργείου Εξωτερικών, <http://www.mfa.gr/www.mfa.gr/el-GR/Policy/Multilateral+Diplomacy/InternationalOrganizations/EuropeanCouncil/>,

(β) επίσημη ιστοσελίδα Συμβουλίου της Ευρώπης, <http://www.coe.int/aboutCoe/default.asp>,

(γ) Βικιπαίδεια, http://el.wikipedia.org/wiki/Συμβούλιο_της_Ευρώπης]

138. Η Ελλάδα κύρωσε τη Σύμβαση με το Ν. 2502/1997 (ΦΕΚ Α' 103/28.05.1997). Για την κατάσταση υπογραφής, κύρωσης και θέσεως σε ισχύ της Σύμβασης για κάθε συμβαλλόμενο κράτος, βλ. εδώ: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=160&CM=8&DF=8/9/2006&CL=ENG>.

δικαστική αρχή, προτού λάβει οποιαδήποτε απόφαση για το μέλλον του παιδιού, οφείλει να λάβει υπ' όψη της τη γνώμη του παιδιού.

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης εφαρμοστέο είναι το άρθρο 24 του ΧΘΔ της ΕΕ¹³⁹, εντός του οποίου αναδεικνύεται εμφατικά η έννοια του συμφέροντος του παιδιού. Αξιοσημείωτο, μάλιστα, είναι το φαινόμενο ότι, επ' αυτού του ζητήματος, η πολύ πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ¹⁴⁰ επικαλείται την ανωτέρω διάταξη του ΧΘΔ, μεταξύ άλλων σχετικών (με την προστασία του παιδιού) διατάξεων του διεθνούς δικαίου. Αυτό οφείλεται στο συνδυασμό δύο παραμέτρων: αφενός στην απόκτηση νομικής δεσμευτικότητας του ΧΘΔ από το Δεκέμβριο του 2009 και, αφετέρου, στην προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ, με άμεση συνέπεια την ένωση των δικαιωμάτων των δύο θεσμών στον τομέα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Στην εγχώρια έννομη τάξη, το **Σύνταγμα της Ελλάδας** ορίζει, στο άρθρο 21 παρ. 1, ότι «η παιδική ηλικία τελεί υπό την προστασία του κράτους». Η συνταγματική αυτή διάταξη, μαζί με εκείνες των άρθρων 2 παρ. 1 (προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας), 4 παρ. 2 (υπό την έννοια της ισότητας των δύο γονέων στις σχέσεις με το τέκνο), 5 παρ. 1 (δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας) και 25 παρ. 1 εδ. γ' (αρχή της *τριτενέργειας*, δηλαδή προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και στο πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ ιδιωτών στις οποίες αυτά προσιδιάζουν), σε συνδυασμό με τις προαναφερθείσες σχετικές διατάξεις διεθνών συμβατικών κειμένων, διαμορφώνουν ένα ευνοϊκό κανονιστικό περιβάλλον για το παιδί. Το περιβάλλον αυτό αποσκοπεί στην προστασία του συμφέροντος του παιδιού και, όντας υπερνομοθετικό, δεν μπορεί να μεταβληθεί (επί το χείρον) από τον κοινό νομοθέτη¹⁴¹.

139. Άρθρο 24 ΧΘΔ:

«1. Τα παιδιά έχουν δικαίωμα στην προστασία και τη φροντίδα που απαιτούνται για την καλή διαβίωσή τους. Τα παιδιά μπορούν να εκφράζουν ελεύθερα τη γνώμη τους. Η γνώμη τους σχετικά με ζητήματα που τα αφορούν λαμβάνεται υπόψη σε συνάρτηση με την ηλικία και την ωριμότητά τους.

2. Σε όλες τις πράξεις που αφορούν τα παιδιά, είτε επιχειρούνται από δημόσιες αρχές είτε από ιδιωτικούς οργανισμούς, πρωταρχική σημασία πρέπει να δίνεται στο υπέρτατο συμφέρον του παιδιού.

3. Κάθε παιδί έχει δικαίωμα να διατηρεί τακτικά προσωπικές σχέσεις και απ' ευθείας επαφές με τους δύο γονείς του, εκτός εάν τούτο είναι αντίθετο προς το συμφέρον του.

140. Βλ. αντί άλλων: ΕΔΔΑ (τμήμα μείζονος σύνθεσης), 06.07.2010, *Neulinger και Shuruk κατά Ελβετίας* (αίτηση υπ' αριθ. 41615/07), <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=41615/07&sessionid=64178616&skin=hudoc-en>.

141. Βλ. στο *Κτιστάκις Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...), όπ.π., σελ. 142, και σχετική υποσημ. (408).

Στον ελληνικό ΑΚ, τουλάχιστον, το συμφέρον του παιδιού πραγματώνεται μέσα από τη γονική μέριμνα και αποτελεί λόγο ύπαρξης και αποκλειστικό σκοπό της¹⁴². Ειδικότερο περιεχόμενο της γονικής μέριμνας αποτελεί πάντα η επιμέλεια, η διοίκηση της περιουσίας, και η εκπροσώπηση του ανηλίκου (άρθρο 1510 παρ. 1 εδ. β' ΑΚ¹⁴³). Η γονική μέριμνα διέπεται από την αρχή της προάσπισης του συμφέροντος του τέκνου (και από την αρχή της ισότητας των δύο φύλων), η οποία αναγορεύεται ρητά ως ύψιστο κριτήριο των αποφάσεων που αφορούν τη γονική μέριμνα. Σε αυτό πρέπει να αποβλέπει και κάθε απόφαση των τακτικών ελληνικών δικαστηρίων αναφορικά με την ανάθεση της άσκησής της, αφού μάλιστα συνεκτιμηθεί η γνώμη του παιδιού (άρθρο 1511 ΑΚ¹⁴⁴).

II. ΟΙ ΓΑΜΟΙ ΑΝΗΛΙΚΩΝ: Οι γάμοι ανηλίκων Μουσουλμάνων είναι συχνοί. Ο Ιερός Νόμος το επιτρέπει σε όσους δεν είναι πλέον άνηβοι, υπό τον όρο της γονικής συναίνεσης. Κατά τούτο, η ηλικία γάμου ακολουθεί απαρέγκλιτα τη βιολογική ικανότητα τεκνοποίησης, αφού ο μουσουλμανικός γάμος έχει ομολογημένο σκοπό τη δημιουργία οικογένειας¹⁴⁵.

Οι γάμοι ανηλίκων (Μουσουλμάνων) έχουν διττή κοινωνική διάσταση. Πρώτον, στο εσωτερικό της μειονότητας της Δ. Θράκης συντηρούνται ακόμη αντιλήψεις για υποχρέωση αποκατάστασης διά του γάμου της ανήλικης η οποία έχει «εκτεθεί» από άλλον (συνήθως ανήλικο) στη «μικρή κοινωνία του χωριού»¹⁴⁶. Δεύτερον, και σημαντικότερο, οι γάμοι ανηλίκων Μουσουλμάνων οδηγούν συχνά σε

142. Βλ. στο Κτιστάκις Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 142, και σχετική υποσημ. (409).

143. Άρθρο 1510 παρ. 1 εδ. β' ΑΚ: «Η γονική μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του προσώπου, τη διοίκηση της περιουσίας και την εκπροσώπηση του τέκνου σε κάθε υπόθεση ή δικαιοπραξία ή δίκη, που αφορούν το πρόσωπο ή την περιουσία του».

144. Άρθρο 1511 ΑΚ:

«Κάθε απόφαση των γονέων σχετικά με την άσκηση της γονικής μέριμνας πρέπει να αποβλέπει στο συμφέρον του τέκνου.

Στο συμφέρον του τέκνου πρέπει να αποβλέπει και η απόφαση του δικαστηρίου, όταν, κατά τις διατάξεις του νόμου, το δικαστήριο αποφασίζει σχετικά με την ανάθεση της γονικής μέριμνας ή με τον τρόπο της άσκησής της. Η απόφαση του δικαστηρίου πρέπει επίσης να σέβεται την ισότητα μεταξύ των γονέων και να μην κάνει διακρίσεις εξαιτίας του φύλου, της φυλής, της γλώσσας, της θρησκείας, των πολιτικών ή όποιων άλλων πεποιθήσεων, της ιθαγένειας, της εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης ή της περιουσίας.

Ανάλογα με την ωριμότητα του τέκνου πρέπει να ζητείται και να συνεκτιμάται η γνώμη του πριν από κάθε απόφαση σχετική με τη γονική μέριμνα, εφόσον η απόφαση αφορά τα συμφέροντά του».

145. Γι' αυτόν το λόγο η απουσία σαρκικής επαφής αποτελεί αιτία διαζυγίου και για τους δύο συζύγους [βλ. στο Κτιστάκις Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 143, υποσημ. 411].

146. Βλ. χαρακτηριστικό απόσπασμα από ΜονΠρΠροδόπη 51/2006 (αδημοσίευτη) στο Κτιστάκις Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 53.

διαζύγια (ανηλίκων ή και ενηλίκων), που, κατά μέσο όρο είναι περίπου πέντε φορές περισσότερα από εκείνα των Ορθοδόξων Χριστιανών¹⁴⁷.

Σε κάθε περίπτωση, οι γάμοι ανηλίκων Μουσουλμάνων αντίκεινται στις διεθνείς δεσμεύσεις της Ελλάδας και στο Σύνταγμα, όπως άλλωστε έχει γνωματεύσει η ΕΕΔΑ το 2005¹⁴⁸. Συγκεκριμένα:

Σε επίπεδο διεθνούς δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου, η αρμόδια Επιτροπή (Δικαιωμάτων του Ανθρώπου) του ΔΣΑΠΔ, ερμηνεύοντας το άρθρο 23 παρ. 2-3¹⁴⁹ του Διεθνούς Συμφώνου σε σχέση με τους γάμους ανηλίκων, τονίζει ότι ναί μεν το ΔΣΑΠΔ δεν ορίζει ευθέως την ηλικία γάμου για τον άνδρα και τη γυναίκα αλλά, όμως, η ηλικία αυτή πρέπει να προσδιορίζεται βάσει της ικανότητας των μελλοντικών να δηλώσουν ελεύθερα και συνειδητά την προσωπική συναίνεσή τους, εντός του πλαισίου που προδιαγράφει ο νόμος¹⁵⁰. Έμμεση πλην όμως σαφή ένδειξη για το όριο της κατάλληλης ηλικίας γάμου παρέχει το άρθρο 1 της ΣΔΠ¹⁵¹, που ορίζει ότι «θεωρείται παιδί κάθε ανθρώπινο ον μικρότερο των δεκαοκτώ ετών, εκτός εάν η ενηλικίωση επέρχεται νωρίτερα, σύμφωνα με την ισχύουσα για το παιδί νομοθεσία».

Και η ΕΣΔΑ, στη διάταξη του άρθρου 12¹⁵² για το δικαίωμα σύναυης γάμου, παραπέμπει στο εσωτερικό δίκαιο για το όριο ηλικίας. Όπως έχει κριθεί στη νομολογία του ΕΔΔΑ¹⁵³, ο καθορισμός από τον (εθνικό) νομοθέτη της νόμιμης

147. Κτιστάκις Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 143.

148. ΕΕΔΑ, «Η τέλεση γάμων ανήλικων παιδιών από τον Μουφτή στην Ελλάδα», 31.03.2005, http://www.nchr.gr/media/gnwmateuseis_eeda/meionotites/apofasi_peri_teleseis_gamwn_anilikwn_paidiwn_apo_moufti2004.doc [σημείωση: η ψηφιακή ονομασία του εγγράφου κειμένου της απόφασης της ΕΕΔΑ περιέχει στην κατάληξή της το έτος 2004, αντί του 2005, διότι περιλαμβάνεται στην Ετήσια Έκθεση της ΕΕΔΑ για το έτος 2004 (<http://www.nchr.gr/media/zip/ekthesi2004.zip>, σελ. 273-287)]. **Αφορμή της εν λόγω Απόφασης-Γνωμάτευσης ήταν η τέλεση γάμου 11χρονης Μουσουλμάνας από τον Μουφτή Κομοτηνής.**

149. Άρθρο 23 παρ. 2-3 ΔΣΑΠΔ (Ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997): «2. Αναγνωρίζεται το δικαίωμα ανδρών και γυναικών σε ηλικία γάμου να παντρεύονται και να δημιουργούν οικογένεια. 3. Κανένας γάμος δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την ελεύθερη και πλήρη συναίνεση των μελλοντικών συζύγων».

150. *Human Rights Committee (of the CCPR)*, General Comment No. 19: "Protection of the family, the right to marriage and equality of the spouses (Art. 23), thirty-ninth session, 27/07/1990, παρ. 4, <http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/%28Symbol%29/6f97648603f69bcde12563ed004c3881?Opendocument> ή <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G08/422/35/PDF/G0842235.pdf?OpenElement>, σελ. 199 (207 του ψηφιακού σελιδομετρητή).

151. Ν. 2101/1992 (ΦΕΚ Α' 192/02.12.1992).

152. Άρθρο 12 ΕΣΔΑ: «Άμα τη συμπληρώσει ηλικίας γάμου, ο ανήρ και η γυνή έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται εις γάμον και ιδρύωσιν οικογένειαν συμφώνως προς τους διέποντας το δικαίωμα τούτο εθνικούς νόμους».

153. ΕΔΔΑ, 07.07.1986, *Khan κατά Ηνωμένου Βασιλείου* [απόφαση (υπό την έννοια του όρου "decision", όχι "judgment") περί του απαραδέκτου της αίτησης], αίτηση υπ' αριθ. 11579/85,

ηλικίας γάμου στα 18 έτη, που όντως απέχει από την αντίστοιχη ρύθμιση του Ιερού Νόμου του Ισλάμ (12 έτη), δεν προσβάλλει τη θρησκευτική ελευθερία ή το δικαίωμα σύναψης γάμου των μελλονύμφων μουσουλμάνων. Ο Ιερός Νόμος δεν υπαγορεύει (δεν πρόκειται για θρησκευτική εντολή) τον γάμο στα 12 έτη αλλά, απλώς, τον επιτρέπει από τα 12 έτη και άνω. Ο εθνικός νομοθέτης δεν παραβιάζει την ΕΣΔΑ όταν προσδιορίζει τη νόμιμη ηλικία γάμου υψηλότερα από τη Σαρία.

Στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης, μόνη η γραμματική ερμηνεία της διάταξης του άρθρου 21 παρ. 1 του Συντάγματος¹⁵⁴ αρκεί για να απορριφθεί κάθε αναγκαία σύνδεση του γάμου με την οικογένεια. Το Σύνταγμα προστατεύει αυτοτελώς την τελευταία «ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους», όπως αυτοτελώς προστατεύει τη μητρότητα και την παιδική ηλικία¹⁵⁵. Με αυτό το δεδομένο, η ρύθμιση του κοινού νομοθέτη δεν μπορεί να εξαρτά τη νόμιμη ηλικία γάμου από τη βιολογική ικανότητα τεκνοποίησης, αφού ο γάμος δεν έχει ως σκοπό την τελευταία, ώστε να απαιτείται η σχετική βιολογική ωριμότητα· τουναντίον, προκρίνεται ως κριτήριο σύναψης γάμου μάλλον η πνευματική-νοητική ωριμότητα, η οποία τεκμαίρεται ότι αποκτάται με την κατά νόμο ενηλικίωση.

Συνεπώς, δεν προκύπτει από το Σύνταγμα κάποιος λόγος διάκρισης του γάμου από άλλες ιδιωτικές συμβατικές σχέσεις, για να προβλεφθούν διαφορετικά όρια νόμιμης ηλικίας γάμου. Υπό το φως, μάλιστα, του Ιερού Νόμου του Ισλάμ, ο γάμος αναμφισβήτητα είναι μία *σύμβαση* που δεν διαφέρει από τις λοιπές συμβάσεις ιδιωτικού δικαίου¹⁵⁶. Αντιθέτως, η αυτοτέλεια της εγγύησης του γάμου δεσμεύει

<http://cmiskp.echr.coe.int//tkp197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55489&sessionId=64192314&skin=hudoc-en&attachment=true> . Ο αιτών, Βρετανός Μουσουλμάνος, παραπονέθηκε διότι, ενώ νυμφεύθηκε, σύμφωνα με τη Σαρία και ενώπιον του αρμοδίου μουσουλμάνου λειτουργού, νεαρή Μουσουλμάνη ηλικίας μόλις 14 ετών, στη συνέχεια καταδικάστηκε από τα βρετανικά δικαστήρια για απαγωγή ανήλικης.

154. Άρθρο 21 παρ. 1 Σ: «*Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους*».

155. Βλ. Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 145, με σχετική υποσημ. (418).

156. Βλ. Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 48, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Σύμφωνα με τον Ιερό Νόμο, ο γάμος είναι σύμβαση ιδιωτικού δικαίου: ο άνδρας υποχρεούται να προσφέρει στη γυναίκα ένα είδος δωρεάς και να της εξασφαλίζει διατροφή ως αντιπαροχή για το δικαίωμά του να έχει μαζί της συζυγικές σχέσεις, οι οποίες απαγορεύονται εκτός γάμου [Ιερό Κοράνιο, «Το Νυκτερινό Ταξίδι», 17:32: “Και να μην πλησιάζετε στη μοιχεία, γιατί είναι αισχρή (πράξη) και μεγάλη αμαρτωλή, ανοίγοντας το δρόμο (για άλλες ανομίες)”]. Η διαδικασία που ακολουθείται είναι η ακόλουθη: πρόταση γάμου από τον άνδρα, αποδοχή της πρότασης από τη γυναίκα ή τον κηδεμόνα της (walī) στο όνομα του Αλλάχ (fatīha) με παρουσία δύο μαρτύρων (δύο ανδρών ή ενός άνδρα και δύο γυναικών) και καθορισμός της δωρεάς (nikāh). Ο Μουφτής έχει περιορισμένη συμμετοχή στην τέλεση του γάμου: εκφωνεί τη fatīha, εκτός κι αν τούτη εκφωνηθεί από τον walī, και συντάσσει τη σύμβαση γάμου, η οποία περιέχει τα στοιχεία των νεονύμφων, την ημερομηνία σύναψης και την αναλυτική καταγραφή της δωρεάς. Η τελευταία διακρίνεται σε «δωρεά λόγω σύναψης γάμου» (συνήθως*

τουλάχιστον προς δύο κατευθύνσεις: *πρώτον*, της καθιέρωσης κοινής ηλικίας σύναψης για άνδρα και γυναίκα (σύμφωνα και με την αρχή της ισότητας των δύο φύλων) και, *δεύτερον*, την καθιέρωση όμοιας, ή τουλάχιστον παραπλήσιας ηλικίας με εκείνη της γενικής δικαιοπρακτικής ικανότητας που αναγνωρίζει ο νομοθέτης¹⁵⁷.

Με το σκεπτικό αυτό, εξετάζοντας το ζήτημα με αφορμή τον εκσυγχρονισμό του οικογενειακού δικαίου το 1982¹⁵⁸, η ειδική νομοπαρασκευαστική επιτροπή κατέληξε ότι το δέκατο όγδοο είναι έτος ηλικίας στο οποίο οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν ολοκληρώσει τους βασικούς κύκλους της εκπαίδευσης και μπορούν να αποκτήσουν και να ασκήσουν ένα αξιόλογο βιοποριστικό επάγγελμα.

Επίσης, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της, η ΕΕΔΑ γνωμάτευσε¹⁵⁹ ότι οι διεθνείς δεσμεύσεις της Ελλάδας υπαγορεύουν νέα γενική ρύθμιση –από τον εθνικό νομοθέτη– της νόμιμης ηλικίας γάμου, ανεξάρτητα από το θρήσκευμα των μελλονύμφων: οι μελλονύμφοι πρέπει να έχουν την ελάχιστη ηλικία των 18 ετών (άρθρο 1350 παρ. 2 εδ. α' ΑΚ), χωρίς καμία εξαίρεση (όπως αυτή του άρθρου 1350 παρ. 2 εδ. β' ΑΚ)¹⁶⁰.

οικοσκευή), η οποία ανήκει στη νεόνυμφη, και σε «δωρεά λόγω λύσης γάμου» (συνήθως χρυσές οθωμανικές λίρες), την οποία αποκτά η γυναίκα όταν ο γάμος λυθεί».

157. Βλ. ΑΚ, άρθρο 1350 παρ. 2 [*«Οι μελλονύμφοι πρέπει να έχουν συμπληρώσει το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους. Το δικαστήριο μπορεί, αφού ακούσει τους μελλονύμφους και τα πρόσωπα που ασκούν την επιμέλεια του ανηλίκου, να επιτρέψει το γάμο και πριν από τη συμπλήρωση αυτής της ηλικίας, αν η τέλεσή του επιβάλλεται από σπουδαίο λόγο»*], σε συνδυασμό με το άρθρο 127 [*«Όποιος έχει συμπληρώσει το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας του (ενήλικος) είναι ικανός για κάθε δικαιοπραξία»*] και το άρθρο 137 εδ. α' [*«Ο έγγαμος ανήλικος μπορεί να επιχειρεί μόνος του κάθε δικαιοπραξία απαραίτητη για να συντηρεί ή να βελτιώνει την περιουσία του ή για να αντιμετωπίζει τις ανάγκες της προσωπικής του συντήρησης και εκπαίδευσης, καθώς και τις τρέχουσες ανάγκες της οικογένειάς του»*].

158. Εισηγητική Έκθεση στο Σχέδιο Νόμου (μετέπειτα Ν. 1329/1983) «Εφαρμογή της συνταγματικής ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο», Αρμ 1983, σελ. 273-301, ιδίως σελ. 281-282.

159. ΕΕΔΑ, «Η τέλεση γάμων ανήλικων παιδιών από τον Μουφτή στην Ελλάδα», όπ.π. (βλ. υποσημ. 148), σελ. 3 ή ΕΕΔΑ, *Ετήσια Έκθεση 2004*, <http://www.nchr.gr/media/zip/ekthesi2004.zip>, σελ. 273-287.

160. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 157.

3.3. Παντελής απουσία δικονομίας στα Ιεροδικεία και προσβολή των εγγυήσεων της δίκαιης δίκης¹⁶¹

Ο Ν. 1920/1991, που ρυθμίζει την οργάνωση και τη λειτουργία των Ιεροδικείων, δεν περιέχει καμία διάταξη για τη δικονομία τους. Από τη σιωπή του νομοθέτη (το ίδιο συνέβαινε και με τον προηγούμενο Ν. 2345/1920) συνάγεται ότι αυτός επιθυμεί να μην αλλοιωθεί η ιδιαιτερότητα της μουσουλμανικής δικαιοσύνης. Εν τούτοις, γραπτοί κανόνες της Σαρία για τη δικονομία των Ιεροδικείων δεν υφίστανται, εκτός της υποχρεωτικότητας της μαρτυρίας, που προβλέπει το Ιερό Κοράνιο¹⁶².

Δύο είναι τα κύρια σημεία στέρησης των εγγυήσεων της δίκαιης δίκης: η στέρηση του δικαιώματος προηγούμενης δικαστικής ακρόασης και του δικαιώματος άσκησης αποτελεσματικής προσφυγής.

3.3.1. Το δικαίωμα προηγούμενης δικαστικής ακρόασης

Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας όλων όσων βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία της ελληνικής Πολιτείας, κατοχυρώνεται στο άρθρο 20 παρ. 1 Σ¹⁶³. Στη διεθνή δικαιοταξία αντίστοιχες είναι οι διατάξεις των άρθρων 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ¹⁶⁴ και 14 παρ. 1 εδ. α' ΔΣΑΠΔ¹⁶⁵.

Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας είναι πρωτίστως δικαίωμα σε προηγούμενη δικαστική ακρόαση, με την έννοια ότι πρέπει να παρέχεται η

161. Κύριες πηγές: *Κτιστάκις Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 147-155 και, *του ιδίου*, «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα δικαιώματα του ανθρώπου (...)», όπ.π., σελ. 2-3.

162. *Ιερό Κοράνιο*, «Οι γυναίκες», 4:135.

163. Άρθρο 20 παρ. 1 Σ: «Καθένας έχει δικαίωμα στην παροχή δικαστικής προστασίας από τα δικαστήρια και μπορεί να αναπτύξει σ' αυτά τις απόψεις του για τα δικαιώματα ή συμφέροντά του, όπως νόμος ορίζει».

164. Άρθρο 6 παρ. 1 (εδ. α') ΕΣΔΑ: «Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα όπως η υπόθεσίς του δικασθή δίκαιως, δημοσία και εντός λογικής προθεσμίας υπό ανεξαρτήτου και αμερολήπτου δικαστηρίου, νομίμως λειτουργούντος, το οποίον θα αποφασίση είτε επί των αμφισβητήσεων επί των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του αστικής φύσεως (...)».

165. Άρθρο 14 παρ. 1 εδ. α' ΔΣΑΠΔ: «Όλοι είναι ίσοι ενώπιον των δικαστηρίων. Κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα η υπόθεσή του να δικαστεί δίκαια και δημόσια από αρμόδιο, ανεξάρτητο και αμερολήπτο δικαστήριο, που έχει συσταθεί με νόμο, το οποίο θα αποφασίσει για το βάσιμο κάθε κατηγορίας σχετικά με ποινικό αδίκημα, η οποία έχει απαγγελθεί εναντίον του, καθώς και για αμφισβητήσεις δικαιωμάτων και υποχρεώσεων αστικού χαρακτήρα».

οικονομική δυνατότητα άσκησής του, πριν ακόμη το δικαστήριο αρχίσει να συλλέγει το πραγματικό και αποδεικτικό υλικό της δίκης. Για το λόγο αυτόν, όλοι οι διάδικοι πρέπει να κλητεύονται εξ αρχής με τον προσήκοντα τρόπο σε όλες τις συνεδριάσεις του δικαστηρίου αλλά και σε όλες τις φάσεις της αποδεικτικής διαδικασίας¹⁶⁶. Αν ουδέποτε κληθεί ένας διάδικος, τότε παραβιάζεται η ουσία του δικαιώματός του στη δικαστική ακρόαση (αδυναμία πρόσβασης σε δικαστήριο). Επίσης, αν κληθεί καθυστερημένα, δεν θεραπεύεται η παραβίαση του δικαιώματός του, διότι βρίσκεται εκ των πραγμάτων σε δυσμενέστερη θέση από τον αντίδικό του (κατά παραβίαση της αρχής της ισότητας των όπλων).

Οι ανωτέρω διαπιστώσεις λαμβάνουν ιδιαίτερη σημασία, αν η παραβίαση του δικαιώματος δικαστικής ακρόασης συντελείται στο πλαίσιο εκδίκασης διαφοράς οικογενειακού δικαίου. Στο μέτρο που η δικαστική επίλυση τιαύτης διαφοράς ισοδυναμεί με επέμβαση στην απόλαυση του δικαιώματος στην οικογενειακή ζωή (άρθρο 8 παρ. 1 ΕΣΔΑ), είναι επιβεβλημένο τα υποκείμενα του δικαιώματος να έχουν την ευχέρεια να συμμετέχουν στις διαδικασίες λήψης όλων των σχετικών αποφάσεων για την προάσπιση των συμφερόντων τους¹⁶⁷. Τούτο, άλλωστε, κρίθηκε *ad hoc*¹⁶⁸ στην απόφαση *Κοσμοπούλου κατά Ελλάδας*¹⁶⁹. Στο πλαίσιο σφοδρών αντιδικιών για την επιμέλεια του παιδιού τους, η διαζευγμένη μητέρα βρέθηκε σε δυσμενέστερη θέση από τον πατέρα, εξαιτίας μιας ψυχιατρικής έκθεσης για την κατάσταση μόνον του παιδιού και του πατέρα (αμέλησαν να εξετάσουν την ίδια), την οποία μάλιστα πληροφορήθηκε με καθυστέρηση τριών και πλέον ετών. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η καθυστέρηση ισοδυναμούσε με παραβίαση του δικαιώματος της αιτούσας στην οικογενειακή ζωή.

166. Βλ. *Κτιστάκις Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 148 και σχετική υποσημ. (426).

167. Βλ. ενδεικτικά:

- *ΕΔΔΑ, απόφαση Τ.Ρ. and Κ.Μ. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 10.05.2001, (αίτηση υπ' αριθ. 28945/95), <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=3&portal=hbkm&action=html&highlight=&sessionid=64200586&skin=hudoc-en>, παρ. 78-83,

- *ΕΔΔΑ, απόφαση Hoppe κατά Γερμανίας*, 05.12.2002 (αίτηση υπ' αριθ. 28422/95), <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=HOPPE&sessionid=64200586&skin=hudoc-en>, παρ. 52,

- *ΕΔΔΑ, απόφαση Sahin κατά Γερμανίας*, 08.07.2003 (αίτηση υπ' αριθ. 30943/96), <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=SAHIN&sessionid=64200586&skin=hudoc-en>, παρ. 71.

168. Η λατινική έκφραση “*ad hoc*” σημαίνει (εν συντομία) «επί τούτου», «σε συγκεκριμένη περίπτωση».

169. *ΕΔΔΑ*, 05.02.2004, *Κοσμοπούλου κατά Ελλάδας* (αίτηση υπ' αριθ. 60457/00), <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=KOSMOP OULOU&sessionid=64178709&skin=hudoc-en>, [=Δίκη 2004/1274, με παρατηρήσεις Μπέη Κ., <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=5&mid=1479&mnu=3&id=20324>], παρ. 49.

Σε εθνικό επίπεδο, επίσης, έχει κριθεί¹⁷⁰ ad hoc ότι αλλοδαπή απόφαση που λύνει μουσουλμανικό γάμο χωρίς να αναφέρεται λόγος διαζυγίου, με μόνη τη δήλωση βούλησης ενός εκ των συζύγων, και σε διαδικασία όπου δεν κλητεύθηκε η εκκαλούσα, δεν αναγνωρίζεται στην ελληνική έννομη τάξη, διότι προσκρούει στην ελληνική δημόσια τάξη (άρθρο 323 ΚΠολΔ¹⁷¹).

Το δικαίωμα προηγούμενης δικαστικής προστασίας δεν προστατεύεται από τα Ιεροδικεία της Δυτικής Θράκης. Πέραν του γεγονότος ότι στα Ιεροδικεία δεν υπάρχουν δικάσιμοι (οποτεδήποτε θελήσει ο διάδικος Μουσουλμάνος, χτυπάει την πόρτα του Μουφτή–Ιεροδίκη, μπαίνει μέσα στο γραφείο του και τότε, επί τόπου, ο Μουφτής εκδικάζει το προφορικό αίτημά του), ο καθ' ου η αίτηση ενώπιον του Ιεροδικείου απουσιάζει τις περισσότερες φορές. Ειδικότερα, είτε δεν καλείται ή καλείται κατά μη προσήκοντα τρόπο (π.χ. επιφορτίζεται ο Ιμάμης του χωριού του να τον ειδοποιήσει με αμφίβολα αποτελέσματα) ή, τέλος, επικοινωνεί μεν τηλεφωνικά μαζί του ο ίδιος ο Ιεροδίκης, αλλά το περιεχόμενο της επικοινωνίας αναγράφεται συνοπτικά στην απόφαση, χωρίς ο αντίδικος να δύναται να το αντικρούσει.

Τα τελευταία χρόνια, η παρουσία των δικηγόρων (σε περίπου 5% των «συνεδριάσεων» των Ιεροδικείων) έχει εισάγει την πρακτική της κλήτευσης διά δικαστικού επιμελητή αλλά, *πρώτον*, οι περιπτώσεις είναι λιγιστές (ούτε 2% του συνόλου των υποθέσεων) και, *δεύτερον*, δεν συνιστά όρο του παραδεκτού της αίτησης.

Η στέρηση του δικαιώματος της προηγούμενης δικαστικής ακρόασης εμφανίζεται οξύτερη, όταν αναλογιστεί κανείς ότι το Μονομελές και το Πολυμελές Πρωτοδικείο (τα οποία –κατ' άρθρο 5 παρ. 3 Ν.1920/1991– υποχρεούνται να ελέγξουν τη συνταγματικότητα των αποφάσεων του Ιεροδικείου) αποφεύγουν, είτε να διατάξουν την προσήκουσα κλήτευση όλων των διαδίκων, είτε να απορρίψουν τις αιτήσεις με την αιτιολογία ότι δεν κλητεύθηκε ένας εκ των αντιδίκων. Κατά τούτο, περιπτώσεις όπως η δεύτερη από τις εισαγωγικά αναφερθείσες παραπάνω¹⁷², δεν είναι παρά το σύνηθες αποτέλεσμα της πρακτικής των Ιεροδικείων και των Πρωτοδικείων της Δυτικής Θράκης.

170. *ΕφΑθηνών 10719/1995*, ΕλλΔνη 1997/638, ΝΟΜΟΣ.

171. Άρθρο 323 (περ. 5) ΚΠολΔ: «*Με την επιφύλαξη αυτών που ορίζουν διεθνείς συμβάσεις, απόφαση αλλοδαπού πολιτικού δικαστηρίου ισχύει και αποτελεί Δεδικασμένο στην Ελλάδα χωρίς άλλη διαδικασία εφόσον 1) ... 5) δεν είναι αντίθετη προς τα χρηστά ήθη ή προς τη δημόσια τάξη*».

172. Βλ. ενότητα 3.1.2, σελ. 41.

Τέλος, μη προσήκων είναι και ο **τρόπος δημοσίευσης των αποφάσεων των Ιεροδικείων**: στην πράξη, ο ίδιος ο Μουφτής συντάσσει τη συνοπτική –και αναιτιολόγητη– κρίση του σε ένα βιβλίο, που υπέχει και θέση αρχείου, στην οθωμανική γραφή (μόνον ο ίδιος γνωρίζει στη Μουφτεία τα οθωμανικά), διότι αυτή είναι η γλώσσα του Κορανίου. Τούτο συνιστά ρητή παράβαση του άρθρου 7 του Ν. 1920/1991, που επιτάσσει τη σύνταξη όλων των δημοσίων εγγράφων στην ελληνική¹⁷³. Η σελίδα του βιβλίου, όπου εγγράφεται η κρίση του Μουφτή, φωτοτυπείται και ο διάδικος μεταβαίνει σε παράπλευρο κτίριο όπου (αμφίβολης κατάρτισης) ιδιώτης μεταφραστής μεταφράζει (κατά προσέγγιση) τα οθωμανικά σε κακοσυνταγμένα ελληνικά και επιστρέφει στον Μουφτή-Ιεροδίκη, ο οποίος, μη γνωρίζοντας καλά ελληνικά, επικυρώνει τη μετάφραση.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι επόμενο οι διάδικοι (και οι δικηγόροι τους) να μην μπορούν, εκ των πραγμάτων, να ασκήσουν τα δικαιώματά τους. Πολύ περισσότερο, όμως, δεν είναι δυνατή η ακριβής δικαστική εκτίμηση της απόφασης του οικείου Μουφτή-Ιεροδίκη, από το Πρωτοδικείο που είναι αρμόδιο για να την κηρύξει εκτελεστή. Δεν είναι, μάλιστα, σπάνιο το φαινόμενο οι διάδικοι να εμφανίζουν αντικρουόμενες μεταφράσεις (όλες επικυρωμένες) της ίδιας απόφασης¹⁷⁴.

3.3.2. Το δικαίωμα άσκησης αποτελεσματικής προσφυγής

Το άρθρο 8 Σ¹⁷⁵ κατοχυρώνει την αρχή του αναφαίρετου νόμιμου (φυσικού) δικαστή. Νόμιμος δικαστής είναι εκείνος που, με εγγυήσεις¹⁷⁶ ανεξαρτησίας κρίσης και αμεροληψίας, έχει οριστεί αφηρημένα και αντικειμενικά με διάταξη νόμου,

173. Άρθρο 7 Ν. 1920/1991: «Οι Μουφτείες θεωρούνται δημόσιες υπηρεσίες, αλληλογραφούν στην επίσημη γλώσσα του Κράτους, στην οποία συντάσσονται επίσης όσες πράξεις και έγγραφα εκδίδονται από τον Μουφτή (...)».

174. Βλ. στο Κτιστάκης Ι., «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα δικαιώματα του ανθρώπου (...)», όπ.π., σελ. 3, υποσημ. 4: «Το παράδειγμα των ΜονΠρΞάνθης 65/2004, ΜονΠρΞάνθης 137/2004 και ΜονΠρΞάνθης 246/2004, που κήρυξαν εκτελεστές τρεις διαφορετικές ελληνικές μεταφράσεις της ίδιας δικανικής κρίσης του Ιεροδικείου Ξάνθης. Ακόμη σοβαρότερα ήταν τα αποτελέσματα για εκείνη τη μητέρα που έχασε, παρά τη θέλησή της, την επιμέλεια των τριών παιδιών της (την ανέλαβε η πεθερά της), εξαιτίας της λανθασμένης ελληνικής μετάφρασης της απόφασης του ΙερΞάνθης 12/2004 (η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 8/2005). Τελικώς, δημοσιεύτηκε νέα απόφαση, η ΙερΞάνθης 139/2005, η οποία κηρύχθηκε με τη σειρά της εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 390/2005».

175. Άρθρο 8 Σ: «Κανένας δεν στερείται χωρίς τη θέλησή του το δικαστή που του έχει ορίσει ο νόμος. Δικαστικές επιτροπές και έκτακτα δικαστήρια, με οποιοδήποτε όνομα, δεν επιτρέπεται να συσταθούν».

176. Τοιαύτες εγγυήσεις κατοχυρώνουν τα άρθρα 87-91 του Συντάγματος.

θεσπισμένου σε ανύποπτο χρόνο, πριν από την έναρξη της εκκρεμοδικίας συγκεκριμένης διαφοράς ή υπόθεσης, προκειμένου να δικάσει στο πλαίσιο δίκαιης διαδικασίας¹⁷⁷.

Όπως ήδη αναφέρθηκε¹⁷⁸, ο Άρειος Πάγος έχει κρίνει ανεπιφύλακτα ότι ο Μουφτής-Ιεροδίκης είναι ο νόμιμος δικαστής των μελών της μειονότητας της Δυτικής Θράκης, όσον αφορά τις οικογενειακές και κληρονομικές διαφορές τους. Την ίδια θέση έχουν λάβει και τα κατώτερα (πολιτικά) δικαστήρια¹⁷⁹.

Πρώτη η ΜονΠρΘηβών 405/2000¹⁸⁰ επέφερε «καίριο πλήγμα» στην εν λόγω πάγια νομολογία. Συγκεκριμένα, αφού έλαβε σαφή θέση πως για τις διαφορές του άρθρου 5 παρ. 2 Ν. 1920/1991 η δικαιοδοσία του Μουφτή είναι συντρέχουσα με εκείνη των τακτικών πολιτικών δικαστηρίων¹⁸¹, έκρινε ότι «η πολιτεία είναι υποχρεωμένη, σε περίπτωση σύγκρουσης μουσουλμανικού ιερού δικαίου και ατομικών δικαιωμάτων, να εγγυηθεί στον μουσουλμάνο έλληνα πολίτη την ελευθερία επιλογής της δικαιοταξίας στην οποία αυτός επιθυμεί να υπαχθεί». Και τούτο, παρά το ότι, καταρχήν, μόνη η συγκατάθεση του ενάγοντα (επί αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας) ή του αιτούντα (επί εκουσίας δικαιοδοσίας) δεν αρκεί για να αφαιρεθεί ορισμένη

177. Βλ. Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...», όπ.π., σελ. 152, με σχετική υποσημείωση (437). Βλ. και στο Μπέης Κωνσταντίνος, «Η γυναίκα του Καίσαρα (3)» (άρθρο στην εφημερίδα «Πρωινή»), 09.04.1980, <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=3&mid=1096&mnu=1&id=22754>.

178. Βλ. ανωτέρω, ενότητα 2.5.2.1, σελ. 33, υποσημ. 76.

179. Βλ. ενδεικτικά τη ΜονΠρΧαλκίδας 1057/2000 (ΝΟΜΟΣ), η οποία απέρριψε αίτηση Μουσουλμάνας να της ανατεθεί προσωρινά η επιμέλεια της ανήλικης θυγατέρας της και να υποχρεωθεί ο καθ' ου, επίσης Μουσουλμάνος, να της προκαταβάλει προσωρινά ένα ποσό για τη διατροφή της ίδιας και της ανήλικης, με την αιτιολογία ότι αρμόδιο είναι το Ιεροδικείο, διότι και οι δύο διάδικοι είναι μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες. Συγκεκριμένα, ως προς την προσωρινή προστασία επί των διαφορών για τις οποίες, βάσει του άρθρου 5 παρ. 2 Ν. 1920/1991, αρμόδιος είναι ο Μουφτής-Ιεροδίκης, το δικαστήριο έκρινε πως «η δικαιοδοσία αυτή του Μουφτή επί των εν λόγω διαφορών διατηρείται ανεξαρτήτως του εάν συντρέχει κατεπείγουσα περίπτωση για την προσωρινή ρύθμιση οποιασδήποτε κατάστασης, καθ' όσον τα πολιτικά δικαστήρια έχουν εξουσία να διατάζουν τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων μόνο σε σχέση με έννομες σχέσεις για τις οποίες έχει ανακύψει διένεξη, των οποίων όμως η οριστική διάγνωση έχει ανατεθεί στη δικαιοδοσία των πολιτικών δικαστηρίων».

180. ΜονΠρΘηβών 405/2000, Δίκη 2001/1097 = ΝοΒ 2001/661 = ΝΟΜΟΣ. Παρόμοια η πρόσφατη ΜονΠρΡοδόπης 9/2008, Δίκη 2008/999 = ΝΟΜΟΣ (βλ. παραπάνω, 2.3.1, σελ. 18, υποσημ. 46).

181. «Οι δικαστικές αρμοδιότητες του Μουφτή, ο οποίος συνιστά δικαστικό όργανο συντρέχουσας αρμοδιότητας με τα τακτικά δικαστήρια, δεν θα μπορούσαν να λειτουργήσουν προς την κατεύθυνση της παραβίασης των ατομικών δικαιωμάτων των μουσουλμάνων» (ΜονΠρΘηβών 405/2000). Βλ. και στο Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκης», όπ.π., σελ. 2, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «(...) η ανομοιογενής απονομή δικαιοσύνης βάσει των διαφορετικών εφαρμοστέων κανόνων δικαίου είναι καθοριστικός παράγοντας για την υποστήριξη της θέσης περί συντρέχουσας και όχι αποκλειστικής αρμοδιότητας του Μουφτή. Στην περίπτωση της αποκλειστικής δικαιοδοσίας του Μουφτή οι μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες θα στερούνταν τη δυνατότητα εφαρμογής του Αστικού Κώδικα με δυσμενή αποτελέσματα για ορισμένους διαδίκους. Μάλιστα, ο αποκλεισμός της υπαγωγής στο κοινό ελληνικό αστικό δίκαιο βάσει θρησκείας θα παρέπεμπε σε παράνομη διακρισιακή πρακτική κατά παραβίαση του Συντάγματος και σχετικών διεθνών διατάξεων».

υπόθεση από την αρμοδιότητα των Ιεροδικείων· τουναντίον, υπό το φως του άρθρου 8 Σ, για την παράκαμψη των Ιεροδικείων και την υπαγωγή της διαφοράς στην δικαιοδοσία των τακτικών πολιτικών δικαστηρίων, καθίσταται αναγκαία η συνδρομή της συγκατάθεσης όλων: για μεν την ιδιωτική διαφορά αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας, τη συγκατάθεση ενάγοντα και εναγομένου, για δε τη διαφορά εκουσίας δικαιοδοσίας, όλων των ενδιαφερομένων¹⁸².

Εν τούτοις, με βάση τα ανωτέρω, όσα μέλη της μειονότητας της Δυτικής Θράκης επιθυμούν να παραπονεθούν για παραβιάσεις των δικονομικών ή ουσιαστικών δικαιωμάτων τους¹⁸³, δεν έχουν στη διάθεσή τους καμία αποτελεσματική προσφυγή, τόσο κατά την έννοια του άρθρου 20 παρ. 1 Σ, όσο –κυρίως– κατά την έννοια του άρθρου 13 της ΕΣΔΑ, που ρητά την κατοχυρώνει¹⁸⁴. Η έννοια της διάταξης αυτής είναι ότι η εθνική έννομη τάξη οφείλει να προβλέπει μία προσφυγή με την οποία οι αρμόδιες εθνικές αρχές αποκτούν την εξουσία να εξετάζουν το περιεχόμενο του αιτήματος που βασίζεται σε διατάξεις της ΕΣΔΑ και, επιπλέον, σε περίπτωση παραβίασής τους, διαθέτουν οι ίδιες αρχές την εξουσία να παράσχουν την κατάλληλη ανόρθωση του δικαιώματος¹⁸⁵.

Προσφυγή με τα χαρακτηριστικά που επιτάσσει το άρθρο 13 της ΕΣΔΑ δεν υφίσταται σήμερα στην ελληνική έννομη τάξη για όσα μέλη της μειονότητας της Δυτικής Θράκης επιθυμούν να παραπονεθούν για δικονομικές ή ουσιαστικές παραβιάσεις της ΕΣΔΑ και του Συντάγματος. Η μη παροχή δυνατότητας προσφυγής για τον μουσουλμάνο διάδικο της μουφτειακής απόφασης –καθώς δεν έχουν ληφθεί υπόψη βασικές αρχές που διατυπώνουν το Σύνταγμα, η ΕΣΔΑ και το ΔΣΑΠΔ– παραβιάζει τη βασική αρχή της ασφάλειας του δικαίου, αποστερώντας τη δυνατότητα θεραπείας της δικαστικής απόφασης και κυρίως το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη, αλλά και στην αποτελεσματική προσφυγή. Έτσι, δεν παρέχεται στους διαδίκους η δυνατότητα μεταρρύθμισης της μουφτειακής απόφασης προς επανόρθωση τυχόν

182. Μπέης Κ., «Παρατηρήσεις στη ΜονΠρΘηβών 405/2000», όπ.π.

183. ... –εφόσον βέβαια δεν αγνοούν τα δικαιώματα αυτά ή/και δεν φοβούνται τυχόν επίκριση από (αξιωματούχα και μη) μέλη της μειονότητας που υποστηρίζουν πιστά τη Σαρία και τις δικαιοδοτικές εξουσίες του Μουφτή– ...

184. Άρθρο 13 ΕΣΔΑ: «Παν πρόσωπον του οποίου τα αναγνωριζόμενα εν τη παρούση συμβάσει δικαιώματα και ελευθερία παρεβιάσθησαν, έχει το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής ενόπιον εθνικής αρχής, έστω και αν η παραβίασις διεπράχθη υπό προσώπων ενεργούντων εν τη εκτελέσει των δημοσίων καθηκόντων των».

185. ΕΔΔΑ, απόφαση D. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 02.05.1997 (αίτηση υπ' αριθ. 30240/96), <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=48&portal=hbk&action=html&highlight=D.%201%20%22THE%20UNITED%20KINGDOM%22&sessionid=64228111&skin=hudoc-en>, παρ. 69.

σφαλμάτων, δυνατότητα που παρέχεται στις αντίστοιχες διαδικασίες, γαμικών ή κληρονομικών διαφορών, για παράδειγμα, που ρυθμίζονται από τον Αστικό Κώδικα για όσους μουσουλμάνους θελήσουν να υπαγάγουν τη διαφορά τους στον πολιτικό δικαστή (τέτοια δυνατότητα αναγνωρίζεται από τη νομολογία¹⁸⁶ για όσους έλληνες Μουσουλμάνους επέλεξαν τον πολιτικό γάμο αντί του μουσουλμανικού). Η μη παροχή δυνατότητας εξέτασης της ουσίας της υπόθεσης από δευτεροβάθμιο όργανο διακυβεύει τα έννομα συμφέροντα των πολιτών που υπόκεινται στη δικαιοδοσία του Μουφτή και αντίκειται σε θεμελιώδεις δικονομικούς κανόνες εσωτερικού και διεθνούς δικαίου. Εξάλλου, το περιεχόμενο της προβλεπόμενης (από το άρθρο 5 παρ. 3 Ν. 1920/1991¹⁸⁷) προσφυγής στο Πολυμελές Πρωτοδικείο κατά της μουφτιακής απόφασης είναι τόσο περιορισμένο, ώστε ακυρώνει τη δυνατότητα πρόσφορης προσφυγής, αφού αυτό περιορίζεται μόνο στον έλεγχο της απόφασης του Μονομελούς Πρωτοδικείου επί της δικαιοδοσίας του Μουφτή¹⁸⁸ και βέβαια πάλι εξαιτίας της άγνοιας του Ιερού Νόμου.¹⁸⁹

186. Βλ. ενδεικτικά *ΜονΠρΞάνθης 1623/2003*, όπ.π. (ενότητα 2.5.2.3. σελ. 35, υποσημ. 79).

187. Άρθρο 5 παρ. 3 Ν. 1920/1991: «Οι εκδιδόμενες από το Μουφτή αποφάσεις επί υποθέσεων αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας δεν μπορούν να εκτελεστούν ούτε αποτελούν δεδουλευμένο, αν δεν κηρυχθούν εκτελεστές από το μονομελές πρωτοδικείο της περιφέρειας όπου η έδρα του Μουφτή, κατά τη διαδικασία της εκουσίας δικαιοδοσίας. Το δικαστήριο ερευνά μόνον αν η απόφαση εκδόθηκε μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας του Μουφτή και αν οι διατάξεις που εφαρμόστηκαν αντίκεινται στο Σύνταγμα. **Κατά της απόφασεως του μονομελούς πρωτοδικείου χωρεί προσφυγή ενώπιον του οικείου πολυμελούς πρωτοδικείου, που δικάζει κατά την ίδια διαδικασία. Κατά της απόφασεως του πολυμελούς πρωτοδικείου δεν χωρεί ένδικο μέσο τακτικό ή έκτακτο.**»

188. Ίσως επειδή ο τακτικός πολιτικός δικαστής (α) αγνοεί ότι η διάταξη του άρθρου 5 παρ. 3 Ν. 1920/1920, που επιβάλλει και ουσιαστικό συνταγματικό έλεγχο, υπερισχύει της παλαιότερης σχετικής διάταξης του άρθρου 8 παρ. 3 ΕισΝΚΠολΔ, η οποία επιβάλλει μόνον τον έλεγχο της δικαιοδοσίας του Μουφτή-Ιεροδίκη (βλ. παραπάνω, ενότητα 2.5.2.3, σελ. 36), ή (β) προτιμά να ακολουθεί «πιστά» την πάγια σχετική νομολογία του Αρείου Πάγου που κάνει λόγο μόνον για το δεύτερο είδος έλεγχου (αυτόν του άρθρου 8 παρ. 3 ΕισΝΚΠολΔ), ή (γ) –στην πιο ακραία περίπτωση– φοβάται τις πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις που θα έχει η (συχνή στο εξής) κρίση του περί της αντισυνταγματικότητας των αποφάσεων του Μουφτή-Ιεροδίκη.

189. Βλ. στο *Τσιτσελίκης Κ.*, «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη», όπ.π., σελ. 11-12.

Βλ. και *Χαλήλ Μουσταφά* (δικηγόρος πρωτοδικείου Ροδόπης), «Η αντισυνταγματικότητα των αποφάσεων», «Βήμα Ιδεών», Τεύχος 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr/Article.aspx?d=20091101&nid=13974355&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478> : «Στην οποιαδήποτε απόφαση του Μουφτή δεν μπορεί να παραπνευθεί κανείς, πουθενά. Ο Μουφτής κρίνει κατά πρώτο και τελευταίο βαθμό το κάθε ζήτημα, με αποτέλεσμα αρκετά συχνά να λαμβάνονται κάποιες αποφάσεις παράλογες, αντισυνταγματικές. Συχνά τα χέρια κάθε νομικού είναι δεμένα μπροστά στα παράπονα αδικημένων γυναικών ή μερών, αφού και τα ελληνικά δικαστήρια, με κάποιες εξαιρέσεις το τελευταίο διάστημα, απλώς επικυρώνουν τη μουφτιακή απόφαση χωρίς να μουν στην ουσία της, μη λαμβάνοντας υπόψη καν (εις βάρος των πρώτων) τη συντρέχουσα αρμοδιότητα Ελληνικών Αστικών Δικαστηρίων- Ιεροδικείων. Με λίγα λόγια, τα ελληνικά δικαστήρια επικυρώνοντας την απόφαση επικυρώνουν κατά κάποιον τρόπο για δεύτερη φορά μια ήδη αντισυνταγματική απόφαση!

Όπως, μάλιστα, αποδείχθηκε στην πράξη, ο έλεγχος συνταγματικότητας των αποφάσεων των Ιεροδικείων εκ μέρους των Πρωτοδικείων της Δυτικής Θράκης είναι σχεδόν ανύπαρκτος¹⁹⁰. Παράλληλα, είναι δεδομένη η άρνηση των Πρωτοδικείων να εξετάσουν, υπό το φως του ΑΚ, όποια αίτηση κατατίθεται ενώπιόν τους για την επίλυση οικογενειακής ή/και κληρονομικής διαφοράς, με την αιτιολογία ότι ο Ιεροδίκης είναι ο φυσικός δικαστής των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών.

Υπό τα δεδομένα αυτά, σύμφωνα με τους συνταγματικούς και διεθνείς κανόνες (αλλά και δυνάμει της σχετικής νέας νομολογίας που προέκυψε μετά την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών), πρέπει να γίνει δεκτό ότι **ο Μουφτής-Ιεροδίκης είναι ο αναφαίρετος νόμιμος δικαστής μόνο στο μέτρο που οι κανόνες του Ιερού Νόμου του Ισλάμ τους οποίους εφαρμόζει κα η διαδικασία που ακολουθεί δεν προσκρούουν στα δικαιώματα που εγγυάται το Σύνταγμα, η ΕΣΔΑ και οι (λοιπές) διεθνείς συμβάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου.**

Εξυπακούεται, βεβαίως, ότι ο Μουφτής-Ιεροδίκης παραμένει ο αναφαίρετος νόμιμος δικαστής των μειονοτικών, μόνο στο μέτρο που όλοι οι διάδικοι παραμένουν πιστοί Μουσουλμάνοι και όχι άθεοι, αθεϊστές ή αγνωστικιστές, διότι τότε προσβάλλεται το δικαίωμά τους στη θρησκευτική ελευθερία¹⁹¹.

Αν παρουσιάζεται τέτοια πρόσκρουση, τότε αυτομάτως παύει η αρμοδιότητα του Ιεροδικείου, και της διαφοράς επιλαμβάνεται ο τακτικός πολιτικός δικαστής, χωρίς να συντρέχει απαραίτητα η συγκατάθεση όλων των ενδιαφερομένων (αρκεί η βούληση ενός). Υπό το ισχύον θετικό δίκαιο, αυτή η λύση είναι η μοναδική που επιτρέπει, ταυτόχρονα, το σεβασμό της μειονοτικής προστασίας, για όσα μέλη της μειονότητας το επιθυμούν, αλλά και την τήρηση των φιλελεύθερων εγγυήσεων του Συντάγματος, της ΕΣΔΑ και των λοιπών κανόνων διεθνούς δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων, για όσα μέλη της μειονότητας επιθυμούν να αποστούν από τη δικαιοταξία του Ιερού Νόμου του Ισλάμ και να επωφεληθούν της δικαιοταξίας του Αστικού Κώδικα.

190. Βλ. στο *Κτιστάκης Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)» όπ.π., σελ. 154, όπου κάνει λόγο για μόνο 10 αποφάσεις (σε σύνολο 2679, που είχαν εκδοθεί έως τη συγγραφή της μελέτης του) οι οποίες διέγνωσαν δικονομικές παραβιάσεις.

191. Βλ. ενδεικτικά στο *Τσιτσελίης Κ.*, «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη», όπ.π., σελ. 12-13.

4. ΕΠΙΜΕΤΡΟ

4.1. Η πολιτική και η κοινωνική διάσταση του θέματος

Η παρούσα μελέτη, ως όφειλε, εστίασε περισσότερο στη νομική διάσταση του προκειμένου θέματος, χωρίς ωστόσο να αγνοεί ούτε την πολιτική ούτε την κοινωνική.

Σε πολιτικό επίπεδο, το λεγόμενο «μουφτειακό ζήτημα» είναι ένα ιδιαίτερο αλλά και ιδιόμορφο θέμα τόσο για τις σχέσεις πολιτείας-μειονότητας όσο και για τις ενδομειονοτικές σχέσεις. Για τις σχέσεις πολιτείας-μειονότητας, φανερώνεται ως ένα νομικό ζήτημα προς επίλυση, το οποίο επιγραμματικά συνοψίζεται στη χρόνια θέση της μειονότητας, η οποία, επικαλούμενη διμερείς συνθήκες αλλά και τη Συνθήκη της Λωζάννης, ζητά την άμεση εκλογή των Μουφτήδων από την ίδια, υποστηρίζοντας ότι η Ελλάδα καταπατά τις εν λόγω συμβάσεις και συνθήκες διορίζοντάς τους. Ο αντίλογος της ελληνικής Πολιτείας προς το αίτημα αυτό, είναι πως υπό τις παρούσες συνθήκες είναι αδύνατον να εκλεγεί ο Μουφτής από τον λαό, αφού ο τελευταίος ταυτόχρονα εκτελεί και χρέη Καδή, δηλαδή Ιεροδίκη. Και, ως γνωστόν, κανείς δικαστής δεν εκλέγεται αλλά διορίζεται¹⁹².

Η ανάδειξη ενός συστήματος Μουφτειών παράλληλου προς τις αναγνωρισμένες από το νόμο, επέφερε το διχασμό στους κόλπους της μειονότητας διαμορφώνοντας ένα παράλληλο θεσμικό χώρο με περισσότερο πολιτικές παρά δικαιικές επιπτώσεις. Το ζήτημα της παράλληλης ύπαρξης των «ψευδομουφτήδων» είναι καίριο στην εξέταση της όλης προβληματικής, αφού θέτει σε αμφισβήτηση το όλο νομικό πλαίσιο και τη λειτουργία της δικαιοταξίας στη Θράκη. Όπως ήδη τονίστηκε, το πρόβλημα είναι νομικό, πολιτικό και κοινωνικό: καταστρατηγείται συστηματικά όλο το σχετικό θεσμικό πλαίσιο με αδυναμία επιβολής του (βλ. σχετικές διώξεις του «ψευδομουφτή» με την επιβολή κυρώσεων για αντιποίηση αρχής και, εν συνεχεία, καταδίκη της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ για παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας¹⁹³), δημιουργείται ένας ακόμη πόλος τριβών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και, τέλος, υποθάλπονται συγκρουσιακές σχέσεις μεταξύ των μουσουλμάνων¹⁹⁴.

192. Χαλήλ Μουσταφά, «Η αντισυνταγματικότητα των αποφάσεων», όπ.π..

193. ΕΔΔΑ, απόφαση Σερίφ κατά Ελλάδας, 14.12.1999 (αίτηση 38178/97), [συνέχεια στην επόμενη σελίδα]

Σε κοινωνικό επίπεδο, η μουσουλμανική (τουρκογενής, πομακική και αθιγγανική) μειονότητα βιώνει, εξαιτίας της (αμήχανης) αμέλειας των αρμοδίων ελληνικών αρχών, μία άδηλη –πλην όμως έκδηλη– δυσμενή μεταχείριση και περιθωριοποίηση, σε σχέση με τον υπόλοιπο ευρύτερο κοινωνικό ιστό. Αυτό βέβαια, πέραν του χαμηλού βιοτικού επιπέδου σημαντικού μέρους της μειονότητας, εντείνεται και από το γεγονός ότι οι διατάξεις του Ιερού Νόμου, ιδίως όπως εφαρμόζεται στη Δυτική Θράκη¹⁹⁵ τείνουν να καλλιεργούν και να διαιωνίζουν μια συντηρητική νοοτροπία των μελών της μειονότητας¹⁹⁶. Η συγκρότηση, μάλιστα, της ταυτότητας της μειονότητας μέσα από την συντήρηση κανόνων θρησκευτικής φύσης καθιστά τη μουσουλμανική κοινωνία της Θράκης στατική, από την οποία λίγα μέλη της έχουν διαφύγει, και, για την ειρωνεία της ιστορίας, σε ορισμένες περιπτώσεις κάτω από την ευεργετική επίδραση των αστικών κύκλων της (κεμαλικής-κοσμικής) Τουρκίας¹⁹⁷.

Αποτέλεσμα του ως άνω τρόπου ζωής και της νοοτροπίας, σε συνδυασμό με την αντίληψη ότι ο Ιερός Νόμος είναι θεόπνευστος και απολύτως αμετάβλητος, είναι

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=SERIF%20%20GREECE%20%2038178/97&sessionid=64239908&skin=hudoc-en>. Κριτική της απόφασης: Κτιστάκις Ιωάννης, «Θρησκευτικές μειονότητες – Η πλημμελής συμμόρφωση στις αποφάσεις του Στρασβούργου», ΤοΣ 2002, τεύχος 2, <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/afieromata/item.php?id=845>.

194. Βλ. στο *Τσιτσελίκης Κ.*, «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη», όπ.π., σελ. 25.

195. Βλ. στο *Κτιστάκις Ι.*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 156-157, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «(...) για την ίδια νομική διαφορά, πράγματι εντοπίζονται διαφορετικές λύσεις μεταξύ των τριών Ιεροδικείων της Δ. Θράκης, που σημαίνει ότι δεν υφίσταται ενιαία ερμηνεία του κανόνα δικαίου. Ωστόσο, και εδώ είναι ελληνικό χαρακτηριστικό, ο Ιερός Νόμος δεν συναντάται σε γραπτή μορφή. Ενώ, δηλαδή, τα ισλαμικά κράτη έχουν ενσωματώσει τους κανόνες του Ιερού Νόμου στον Αστικό τους Κώδικα και τούτοι έχουν αποτυπωθεί σε κείμενο, τούτο δεν συνέβη ποτέ στην Ελλάδα. Η λύση, επομένως, της οικογενειακής διαφοράς των Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών επαφίεται στην αυθεντία του Ιεροδίκη (...) ο οποίος τεκμαίρεται αμάχητα ότι γνωρίζει το εθιμικό ισλαμικό δίκαιο». Βλ. και στο *Κτιστάκις Ι.*, «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα δικαιώματα του ανθρώπου (...)», όπ.π., σελ. 9. Παρεμφερής, επ' αυτού του ζητήματος, είναι και η άποψη του δημοσιογράφου *Αμπντουλχαλίμ Ντεντέ*, στο <http://www.iospress.gr/mikro2007/mikro20070127.htm>, απαντώντας σε δημοσίευμα στο <http://www.iospress.gr/ios2006/ios20061224.htm>.

196. Για την αντίθετη –εξίσου πειστική– άποψη ως προς τον τρόπο ζωής και τη νοοτροπία των μελών της μειονότητας, βλ. *Χαλήλ Μουσταφά* (δικηγόρος πρωτοδικείου Ροδότης), «Η αντισυνταγματικότητα των αποφάσεων», “Βήμα Ιδεών”, Τεύχος 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr/Article.aspx?d=20091101&nid=13974355&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η σημερινή καθημερινότητα των μειονοτικών, ο τρόπος διαβίωσής τους, οι μεταξύ τους σχέσεις διαφέρουν κατά πολύ από τους κανόνες που κάποιες φορές τους επιβάλλονται από τα ιεροδικεία. Ο μέσος μειονοτικός σήμερα, αν και καχύποπτος συχνά (και όχι άδικα), έχει αποδεχθεί τις δυτικές αξίες στην καθημερινότητά του. Κάποιες φορές προηγείται ακόμη και της πολιτείας που συχνά προσπαθεί με διάφορα «θετικά μέτρα» να τονώσει το θρησκευτικό αίσθημα των μειονοτικών, γιατί ενδυναμώνοντας τον θρησκευτικό χαρακτήρα της, πιστεύει ότι αποδυναμώνει την “εθνική” συνοχή των».

197. Βλ. στο *Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος*, «Ο Μουφτής ως δικαστής – Επ' ευκαιρία της μελέτης του Γιάννη Κτιστάκι», 25.02.2007, Σύγχρονα Θέματα 2007, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=95>.

ενδεχομένως είτε η άγνοια από τα μέλη της μειονότητας, ιδίως από τις γυναίκες, των προβλεπόμενων (τουλάχιστον στη Σαρία) πραγματικών δικαιωμάτων τους, είτε η επιλογή τους να υπαχθούν στη Σαρία και στη δικαιοδοσία του Μουφτή-Ιεροδίκη, υπό την πίεση της πιθανής δυσaráσκειας που θα εισπράξουν από άλλα μέλη της μειονότητας, αν επιλέξουν τη δικαιοταξία του ΑΚ και των τακτικών πολιτικών δικαστηρίων, παρά τις διαβεβαιώσεις περί του αντιθέτου από τους ίδιους τους Μουφτήδες της Δυτικής Θράκης¹⁹⁸.

Την εν τοις πράγμασι αποδοχή (αν όχι επιδίωξη) από την ελληνική Πολιτεία, αλλά και την ευρύτερη ελληνική κοινωνία, της ως άνω περιθωριοποίησης της μουσουλμανικής μειονότητας, υποστηρίζεται από διάφορες πηγές ότι επιχειρούν να εκμεταλλευτούν παράγοντες λίγο ή πολύ γνωστοί (τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο), για την εξυπηρέτηση εξωγενών συμφερόντων που αποσκοπούν, αρχικά, στον προσεταιρισμό και, εν συνεχεία, στην εθνοτική ομογενοποίηση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Δυτικής Θράκης¹⁹⁹.

4.2. Προτεινόμενες λύσεις

Κατόπιν της παρουσίασης των πιο σημαντικών ζητημάτων που ανακύπτουν αφενός από την οργάνωση και λειτουργία του θεσμού του Μουφτή και αφετέρου από την εφαρμογή του Ιερού Νόμου του Ισλάμ, τίθεται εύλογα το ερώτημα ποιες είναι οι δυνατότητες που υπάρχουν, προκειμένου τα ζητήματα αυτά είτε να παύσουν να υφίστανται είτε, τουλάχιστον, να αντιμετωπιστούν με τρόπους τέτοιους, ώστε να μην προκαλούν πλέον προστριβές και διενέξεις.

198. Βλ. αντί άλλων άρθρο του Μουφτή Κομοτηνής *Χαφίζ Τζεμαλή Μέτσο*, «Η θέση της γυναίκας στο Ισλαμικό δίκαιο και η απάντησή μας στις επιθέσεις κατά του Ισλαμικού Δικαίου», 27/06/2007, <http://www.muftikomotini.com/index.php?m=art&c=3&n=12>, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «(...) στη Δυτική Θράκη υπάρχουν τα δικαιώματά μας στο γάμο, στο διαζύγιο και στο κληρονομικό δίκαιο, τα οποία είναι μόνον ένα κεφάλαιο του Ισλαμικού Δικαίου. Αμέσως να διευκρινίσω ότι οι μουσουλμάνοι που δεν επιθυμούν να επωφεληθούν από αυτά τα δικαιώματά τους μπορούν αντί της μουφτείας να επιλέγουν το δημαρχείο όπου θα παντρεύονται, όπως απολαμβάνουν και το δικαίωμα αντί της μουφτείας να καταφεύγουν στα δικαστήρια του κράτους σε ζητήματα που αφορούν τις κληρονομικές τους υποθέσεις. Δηλαδή ο καθένας που δεν επιθυμεί το ισλαμικό δίκαιο είναι ελεύθερος να κινηθεί όπως οι υπόλοιποι πολίτες της Ελλάδος». Βλ. επίσης όμοια θέση του Μουφτή Ξάνθης *Χατζηχαφούζ Μεμέτ Εμίν Σινικόγλου* στο http://alithiastofos.blogspot.com/2009/11/blog-post_3345.html.

199. Βλ. αντί άλλων *Αθανασόπουλος Άγγελος*, «Το αγκάθι του Μουφτή – Η άμεση εκλογή, οι προσδοκίες της Άγκυρας και η διεύθυνση τουρκικής τράπεζας», «ΤΟ ΒΗΜΑ Online», 08.02.2009, <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=46&ct=32&artid=246361&dt=08/02/2009#ixzz1A0BDPglm>.

4.2.1. Επί του θεσμού του Μουφτή²⁰⁰

Θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει την άποψη ότι τα προβλήματα που ανακύπτουν θα ήταν εφικτό να λυθούν σε θεσμικό επίπεδο, με τη μεταρρύθμιση του νομικού πλαισίου, ώστε καταρχήν να ανταποκρίνεται στις συγκεκριμένες κοινωνικές και θρησκευτικές ανάγκες, μέσα στις οποίες ο Μουφτής ενεργεί, αλλά και να αποσβέσει τις πολιτικές τριβές και ανταγωνισμούς που αναπτύσσονται στο περιβάλλον του.

Ο Μουφτής έχει εξέχοντα ρόλο στους θρησκευτικούς κύκλους της μειονότητας της Θράκης, όπου η θέση του όχι μόνο ρυθμίζεται αλλά και επιβάλλεται από κανόνες που ήδη έχουν ξεπεραστεί από τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, τόσο στην Τουρκία, όσο και σε άλλα κράτη όπου υπάρχουν εθνικές, γλωσσικές και θρησκευτικές μειονότητες, στις οποίες το Ισλάμ συνιστά σημαίνον χαρακτηριστικό. Και αυτό γιατί η προσφορότερη εφαρμογή του κράτους δικαίου και της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των μειονοτήτων περνάει μέσα από την προστασία της διαφοράς, σε συνδυασμό με τη διασφάλιση προϋποθέσεων κοινωνικής ένταξης και ομαλών σχέσεων με την πλειονότητα.

Η διατήρηση των υψηλών θεσμικών προδιαγραφών –βλ. δικαιοδοτικές αρμοδιότητες– του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη μπορεί να εξηγηθεί με ιστορικούς όρους, όμως θα πρέπει να αναζητηθεί ένα νέο πλαίσιο αναφοράς, το οποίο αφενός θα λαμβάνει υπόψη του τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που πηγάζουν από το Ισλάμ, αφετέρου όμως δεν θα ρυθμίζει τη διαίονιση αντιλήψεων και πρακτικών που αντίκεινται σε θεμελιώδεις αξίες που χαρακτηρίζουν μια ευρωπαϊκή έννομη τάξη.

Πιο συγκεκριμένα, ο Μουφτής θα μπορούσε να αποχωριστεί τις δικαιοδοτικές του αρμοδιότητες, τις οποίες θα αναλάμβανε Ιεροδίκης (*Καδής*) με ειδική μόρφωση, ενταγμένος στα τακτικά δικαστήρια αστικών κέντρων με μεγάλη συγκέντρωση μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών· όχι μόνο στους τρεις νομούς της Θράκης αλλά και αλλού, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης. Ο Ιεροδίκης θα πρέπει να έχει νομική μόρφωση αντίστοιχη με των τακτικών δικαστών.

Η κωδικοποίηση και η συστηματική μελέτη του Ιερού Νόμου είναι απαραίτητη, τόσο για τη διασφάλιση της απονομής της δικαιοσύνης, όσο –κυρίως– για την κατανόηση και την εφαρμογή κανόνων δικαίου στην ελληνική έννομη τάξη,

200. Κύρια πηγή: *Τσιτσελίκης Κ.*, «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη», όπ.π., σελ. 25-26.

όχι σαν να πρόκειται ξένο σώμα, παρά ως *sui generis*²⁰¹ δίκαιο, χωρίς να αντίκειται σε θεμελιώδεις αρχές προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων και, παράλληλα, αποσκοπώντας στη διατήρηση των θρησκευτικών και πολιτισμικών διακριτικών χαρακτηριστικών της μειονότητας.

Έτσι, ο Μουφτής δεν θα έχει πολιτικό ειδικό βάρος ούτε θα επικεντρώνει στο πρόσωπό του τις πολιτικές βλέψεις όλων εκείνων που εποφθαλμιούν τη χειραγωγή του. Το ζήτημα της εκλογής, με άμεση ψηφοφορία των πιστών ή από περιορισμένο εκλεκτορικό σώμα, μπορεί να αντιμετωπιστεί ψύχραιμα και να αποτελέσει ζήτημα ελάχιστονης σημασίας. Εξάλλου δεν θα υπάρχει θεσμικό κώλυμα που να απαγορεύει την εκλογή δικαστή, αφού ο Μουφτής δεν θα έχει δικαιοδοτικές αρμοδιότητες²⁰². Θα μπορούσε επίσης να συζητηθεί η δυνατότητα εκλογής του από τους ιερουργούς της περιφέρειάς του ή το διορισμό του από Αρχιμουφτή, θεσμός, ο οποίος, αν και παλαιότερα θεσμοθετήθηκε, ποτέ δεν εφαρμόστηκε.

Στο ίδιο πλαίσιο, απαραίτητη προκύπτει και η αναβάθμιση των ιεροσπουδαστηρίων σε ανώτερες σχολές ή ακόμη και η λειτουργία Τμήματος Ισλαμικών Σπουδών σε αντιστοιχία με την Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία της Θεσσαλονίκης που επιχειρείται από φέτος να λειτουργήσει με στόχο την εξασφάλιση

201. Το *sui generis* είναι λατινική έκφραση, που χρησιμοποιείται για να δηλώσει ότι κάτι φέρει κυριολεκτικά την έννοια του δικού του είδους ή γένους, ή κατέχει μοναδικά χαρακτηριστικά που δεν μπορούν να ενταχθούν σε κάποιο ήδη προϋπάρχον ευρύτερο σύνολο. Η έκφραση αυτή χρησιμοποιείται συχνά στις επιστήμες της νομικής και της φιλοσοφίας ως τρόπος αναφοράς και περιγραφής μιας ιδέας, μιας οντότητας, ή μιας πραγματικότητας η οποία δεν μπορεί να συμπεριληφθεί σε μια ήδη υπάρχουσα ευρύτερη έννοια. [Πηγή: http://el.wikipedia.org/wiki/Sui_generis].

202. Από καθαρά νομική θεώρηση, υπέρ της κατάργησης των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή, τάσσεται σχεδόν σύσσωμος ο νομικός κόσμος. Ήδη από το 1992 το 12ο Πανελλήνιο Δικηγορικό Συνέδριο ζήτησε με απόφασή του την κατάργηση των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή. Τα τελευταία χρόνια ο Δικηγορικός Σύλλογος Ξάνθης πήρε την πρωτοβουλία για μία δημόσια και σε βάθος συζήτηση του θέματος. Η προσπάθεια αυτή ολοκληρώθηκε με μία πολύ σημαντική απόφαση της Ολομέλειας των Προέδρων των Δικηγορικών Συλλόγων Ελλάδας, που συνήλθε στην Ξάνθη στις 1 και 2 Μαΐου 2009, η οποία ομόφωνα ζήτησε από την πολιτεία την άμεση κατάργηση των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή με την κατάργηση του άρθρου 4 του Ν. 147/1914 και του άρθρου 5 του Ν. 1920/1991.

[http://www.thebarrister.gr/modules/news/article.php?com_mode=thread&com_order=1&storyid=661]

Ενδεικτικά βλ. επίσης:

α) *Γούναρης Κωνσταντίνος* (πρόεδρος Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης), «Το κράτος δικαίου δοκιμάζεται με τον Μουφτή-Ιεροδίκη», “Βήμα Ιδεών”, Τεύχος 01.11.2009,

<http://www.vimaideon.gr/Article.aspx?d=20091101&nid=13974326&sn=%CE%9ACE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>

β) *Χαλήλ Μουσταφά*, «Η αντισυνταγματικότητα των αποφάσεων», όπ.π.

γ) *Ματθίας Στέφανος* (επίτιμος Πρόεδρος του Αρείου Πάγου), «Ο Μουφτής ως δικαστής», “Βήμα Ιδεών”, Τεύχος 01.11.2009,

<http://www.vimaideon.gr/Article.aspx?d=20091101&nid=13974313&sn=%CE%9ACE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>

του μορφωτικού επιπέδου που απαιτείται για την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των θρησκευτικών ιεουργών.

Το νομικό καθεστώς που διέπει τη θέση το Μουφτή δεν μπορεί να αποξενωθεί από τις πολιτικές φορτίσεις που είναι συνυφασμένες με αυτήν, ούτε από την κοινωνική σπουδαιότητα που τον αναδεικνύει σε πρόσωπο αναφοράς για τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας που συνέχεται από ισχυρούς θρησκευτικούς δεσμούς. Οι ασυμβατότητες και τα νομικά κενά που διαπιστώθηκαν στις προηγούμενες σελίδες δεν είναι τεχνικά δύσκολο να θεραπευτούν. Απαιτείται όμως πολιτική τόλμη και προσεκτική προεργασία ώστε να συμβάλουν στην ομαλοποίηση των εσωτερικών και εξωτερικών σχέσεων της μειονότητας. Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η εξασφάλιση της έμπρακτης εφαρμογής μιας πολιτικής ουσιαστικής κοινωνικής ενσωμάτωσης της μειονότητας και της παράλληλης διαφύλαξης της θρησκευτικής και εθνογλωσσικής της ταυτότητας, στα πολλαπλά επίπεδα που αυτή εκφράζεται (βλ. τουρκογενή, πομακική, αθιγγανική μειονότητα).

Ο Μουφτής μπορεί να φαντάζει ως θεσμικό απολίθωμα μιας πολύ μακρινής εποχής. Η αναπροσαρμογή των αρμοδιοτήτων του σε μία κοινωνία που εξελίσσεται μπορεί να της δώσει την ώθηση που χρειάζεται, για να αποκολληθεί από το τέλμα που χαρακτηρίζει την εσωτερική της έννομη και κοινωνική τάξη.

4.2.2. Επί του ζητήματος της εφαρμογής του Ιερού Νόμου του Ισλάμ

Κατ' αρχάς, καμία διάταξη της Συνθήκης της Λωζάννης δεν επιτάσσει ρητά την εφαρμογή του Ιερού Νόμου ή τη λειτουργία των Ιεροδικείων για τα μέλη της μειονότητας. Το κείμενο δεν περιλαμβάνει καν τις λέξεις. Η Συνθήκη αναφέρεται μόνον στα συνολικά «μέτρα», που οφείλει να λάβει το κράτος για να «κανονίσει» την οικογενειακή ή προσωπική κατάσταση των μελών της μειονότητας, σύμφωνα με τα «έθιμά» τους. Αντίθετα, η Συνθήκη (άρθρο 42 παρ. 2) επιτάσσει ρητά την καταλληλότητα των «μέτρων» –σε συνάρτηση με τα «έθιμα»– να μην την κρίνει μονομερώς το εθνικό Κοινοβούλιο αλλά ειδικές μεικτές επιτροπές (εκπροσώπων του κράτους και της μειονότητας). Συμπερασματικά, με κοινό νόμο της Ελληνικής Πολιτείας, μετά από κάποιας μορφής διαβούλευση με τη μειονότητα, οι νόμοι 147/1914, περί της αντικειμενικής εφαρμογής του Ιερού Νόμου, και 1920/1991, περί

της υποκειμενικής εφαρμογής του Ιερού Νόμου και περί Μουφτή, μπορούν να καταργηθούν, χωρίς η Ελλάδα να παραβιάσει καμία διεθνή σύμβαση²⁰³.

Στην (πιθανότερη) περίπτωση που η Ελλάδα τελικά επιλέξει να διατηρήσει το καθεστώς της Σαρία για τους μουσουλμάνους έλληνες πολίτες, τότε η διασφάλιση του σεβασμού των (οικονομικής και ουσιαστικής φύσης) δικαιωμάτων των διαδίκων, βαρύνει τον τακτικό πολιτικό δικαστή, ο οποίος καλείται –τουλάχιστον δυνάμει της ρητής διάταξης του άρθρου 5 παρ. 3 Ν. 1920/1991– να προβεί σε ουσιαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας της δικαιοδοτικής κρίσης του Ιεροδικείου, κατά τη διαδικασία κήρυξης της εκτελεστότητας της σχετικής απόφασης του τελευταίου.

Προς το σκοπό αυτό, αποτελεί επιτακτική ανάγκη η σύγκλιση και καθιέρωση ενιαίας νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων ως προς τον έλεγχο της αντισυνταγματικότητας ή μη των αποφάσεων των Ιεροδικείων κατά την επικύρωσή τους. Ένα δικαίωμα το οποίο μέχρι σήμερα ελάχιστες φορές τα δικαστήρια του κράτους έχουν ασκήσει. Επιπλέον, πρέπει επιτέλους να επικρατήσει στη νομολογία η αντίληψη που αναγνωρίζει και στην πράξη τη συντρέχουσα αρμοδιότητα στα θέματα που προαναφέρθηκαν μεταξύ Ελληνικών Δικαστηρίων και Ιεροδικείων, πάντοτε όμως υπέρ των πρώτων, σε κάθε περίπτωση διαφωνίας των μερών ως προς τη δικαιοδοσία. Διότι η κάθε αντίθετη περίπτωση οδηγεί στον αποκλεισμό ή στην καταπάτηση συνταγματικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων ελλήνων πολιτών, εξαναγκάζοντάς τους να υποστούν ένα νομικό σύστημα που ίσως την εφαρμογή του δεν θα έχουν επιλέξει.²⁰⁴

Παρά τα «κύματα» εκσυγχρονισμού και μεταρρυθμίσεων, και παρά την αντίθετη επιθυμία της μειονότητας²⁰⁵, η Σαρία διατηρείται ακόμη στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Η νομοτεχνική επεξεργασία της κατάργησής της υπάρχει ήδη στα

203. Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ (...)», όπ.π., σελ. 115 και 160.

204. Χαλήλ Μουσταφά, «Η αντισυνταγματικότητα των αποφάσεων», όπ.π..

205. Φυσικά υπάρχει και η αντίθετη άποψη, που υποστηρίζει τη Σαρία: εκφράζεται κυρίως από το εσωτερικό της μειονότητας, και διατείνεται ότι τα μέλη της δεν επιθυμούν την κατάργηση της Σαρία (ούτε των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή), διότι αποτελεί κομμάτι της ιδιαίτερής τους ταυτότητας, έστω αναχρονιστικό, και κομμάτι της αυτονομίας τους ως μειονοτικών [βλ., ενδεικτικά, τη χαρακτηριστική καταληκτική φράση του δημοσιογράφου *Αμπντουλχαλίμ Ντεντέ*, σε κείμενό του στο <http://www.iospress.gr/mikro2007/mikro20070127.htm>].

αρχεία του Κοινοβουλίου²⁰⁶ («Πρόταση Νόμου²⁰⁷ για τη Ρύθμιση σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, θρησκευτικές ενώσεις και κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας», Ολομέλεια Βουλής, 30.3.2006). Εκείνο που χρειάζεται είναι, πλέον, η πολιτική απόφαση για την αποκατάσταση της ισονομίας²⁰⁸.

206. Σελίδα αποτελεσμάτων αναζήτησης (Επίσημη Ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων): http://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=77ee0436-4194-4830-87a6-2eefbf19e53a.

Διαδικτυακός σύνδεσμος μεταφόρτωσης της αιτιολογικής έκθεσης και της πρότασης νόμου σε ψηφιακή μορφή:

<http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/R-POLEKSYN-eis.pdf>.

Ενδεικτική του πνεύματος της εν λόγω Πρότασης Νόμου, που αποσκοπεί στον πλήρη διαχωρισμό κράτους και θρησκευτικών νομικών προσώπων, είναι η διάταξη του άρθρου 4 παρ. 3 εδ. α': «Οι Μουφτείες μετατρέπονται σε νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου και περιορίζονται στο αμιγώς πνευματικό έργο τους».

207. Η ΕΔΔΑ, κατά τη συνεδρίασή της την 19.01.2006, γνωμάτευσε επί του κειμένου της Πρότασης Νόμου. Ειδικά ως προς το άρθρο 4 παρ. 3 διετύπωσε την εξής γνώμη: «Ως προς την παρ. 3 του άρθρου 4, η Πρόεδρος της ΕΕΔΑ σημείωσε ότι δεν είναι δυνατός ο περιορισμός του έργου των Μουφτειών, λόγω ισχύος της Συνθήκης της Λωζάνης. Η Πρόεδρος παρατήρησε, ότι δε θεωρεί ούτε νομικά ορθό ούτε σκόπιμο να καταργηθεί ολόκληρη κατηγορία αρμοδιοτήτων (όλες οι μη καθαρώς θρησκευτικές) του Μουφτή που του αναγνωρίζει η Συνθήκη της Λωζάνης. Κατ' αρχήν, συμβάσεις τροποποιούνται με νεότερη συμβατική διάταξη και όχι μονομερή πράξη ενός εκ των συμβληθέντων. Δεύτερον, τέτοια τυχόν μονομερής αλλαγή θα μπορούσε να δημιουργήσει ζητήματα με τους αντισυμβαλλόμενους. Η γνώμη της είναι ότι, ορθή ήταν η ως τώρα τακτική της ΕΕΔΑ, δηλαδή να θεωρεί ανίσχυρες νομικά τις συγκεκριμένες πράξεις του Μουφτή που συγκρούονται με διατάξεις νεότερων διεθνών συμβάσεων και το καθιερωμένο σήμερα διεθνές δίκαιο δικαιωμάτων του ανθρώπου (π.χ. γάμος ανηλίκων, αντιφάσκων με τις διατάξεις της CEDAW [= ΣΔΓ] και του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, με τις οποίες μάλιστα εναρμονίζεται το ισχύον οικογενειακό μας δίκαιο). Ειδικά για το σημείο αυτό διεξήχθη ψηφοφορία, το αποτέλεσμα της οποίας ήταν το ακόλουθο: οκτώ ψήφοι, υπέρ της διατήρησης της διατύπωσης του άρθρου 4 παρ. 3 της πρότασης νόμου (περί περιορισμού αρμοδιοτήτων των Μουφτειών στο αμιγώς πνευματικό τους έργο) και έξι ψήφοι κατά.

Πηγή: http://www.dide.ach.sch.gr/thriskeftika/news/state_church_relations_2006.doc.

208. Κτιστάκης Ιωάννης, «Ισονομία;», ό.π..

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- *Αθανασόπουλος Άγγελος*, «Το αγκάθι του Μουφτή – Η άμεση εκλογή, οι προσδοκίες της Άγκυρας και η διείσδυση τουρκικής τράπεζας», «ΤΟ ΒΗΜΑ Online», 08.02.2009,
<http://www.tovima.gr/default.asp?pid=46&ct=32&artid=246361&dt=08/02/2009#ixzz1A0BDPglm>
- *Γεωργούλης Σταμάτιος*, «Ο θεσμός του Μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1993
- *Γιαννουλάτος Αναστάσιος (Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας)*, «Ισλάμ – Θρησκευολογική επισκόπησης», Εκδόσεις «Πορευθέντες», Αθήνα, 1975
- *Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Αλίκη*, «Θέματα σχετικά με την τέλεση γάμων από τον Μουφτή», 21/03/2005, συνημμένο σε απόφαση της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, με θέμα: «Η τέλεση γάμων ανήλικων παιδιών από τον Μουφτή στην Ελλάδα»,
http://www.nchr.gr/media/gnwmateuseis_eeda/meionotites/apofasi_peri_teleisis_gamwn_anilikwn_paidiwn_apo_moufti2004.doc
- *Γούναρης Κωνσταντίνος (πρόεδρος Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης)*, «Το κράτος δικαίου δοκιμάζεται με τον Μουφτή-Ιεροδίκη», “Βήμα Ιδεών”, Τεύχος 01.11.2009,
<http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20091101&nid=13974326&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>
- *Ζιάκας Γρηγόριος*, «Ιερωσύνη και λατρεία στο Ισλάμ και τις Ανατολικές θρησκείες»,
http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/z_symposio_1.html
- *Κατσίρας Λεωνίδα*, «Η ανάδειξη των μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργιών Μουφτήδων κατά το ισχύον δίκαιο»,
http://www.katsiras.gr/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=140&Itemid=24
- *Κουρκούμπας Σπυρίδων*, «Ισλάμ», Περιοδικό «Προβληματισμοί», Ελληνική Εταιρία Στρατηγικών Μελετών (ΕΛ.Ε.Σ.ΜΕ.), Τεύχος 37,
http://www.elesme.gr/elesmegr/periodika/t37/t37_11.htm

- *Κτιστάκης Ιωάννης*, «Θρησκευτικές μειονότητες – Η πλημμελής συμμόρφωση στις αποφάσεις του Στρασβούργου», ΤοΣ 2002, τεύχος 2, <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/afieromata/item.php?id=845>
- *Κτιστάκης Ιωάννης*, «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες – Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006
- *Κτιστάκης Ιωάννης*, «Ισονομία;», ΒΗΜΑ ΙΔΕΩΝ, Τεύχος 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20091101&nid=13974298&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>
- *Κτιστάκης Ιωάννης*, «Μουφτής, ο λεγόμενος και δικαστής», άρθρο στην εφημερίδα «Καθημερινή», 04.01.2008, http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_2_04/01/2008_254405,
- *Κτιστάκης Ιωάννης*, «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου – Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα;», Κείμενο εισήγησης σε σχετική εκδήλωση του Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης και της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ξάνθη, 01.12.2006, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=108>
- *Μαθίας Στέφανος (επίτιμος Πρόεδρος του Αρείου Πάγου)*, «Ο Μουφτής ως δικαστής», “Βήμα Ιδεών”, Τεύχος 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20091101&nid=13974313&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>
- *Μηναΐδης Συμεών*, «Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη», Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1990
- *Μπέης Κωνσταντίνος*, «Η γυναίκα του Καίσαρα (3)» (άρθρο στην εφημερίδα «Πρωινή»), 09.04.1980, από το «Η Δικαιοσύνη σε δοκιμασία (54)», <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=3&mid=1096&mnu=1&id=22754>
- *Μπέης Κωνσταντίνος*, «Παρατηρήσεις στη ΜονΠρΘηβών 405/2000», Δίκη 2001/1098, <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=5&mid=1479&mnu=3&id=18136>

- *Μπεκιαρίδης Γεώργιος*, «Οι Μουφτήδες ως θρησκευτικοί ηγέται των μουσουλμάνων της περιφέρειας των και ως δημόσιαι αρχαί», Αρμ 1973, Τεύχος 12, σελ. 885 επ.
- *Σολταρίδης Συμεών*, «Η ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης», Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 1997
- *Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος*, «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη - Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο: Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>
- *Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος*, «Η Συνθήκη των Αθηνών (1913) στην προκρούστεια κλίνη», Νομοκανονικά Α', 2002, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=97>
- *Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος*, «Ο Μουφτής ως δικαστής – Επ' ευκαιρία της μελέτης του Γιάννη Κτιστάκι», 25.02.2007, Σύγχρονα Θέματα 2007, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=95>
- *Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος*, «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=98>
- *Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος*, «Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων και η ελληνική έννομη τάξη», Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1996
- *Χατζόπουλος Βασίλειος*, «Η εφαρμογή της Σαρία (μουσουλμανικού νόμου) στη Δυτική Θράκη» (απόσπασμα από *Άννα Τριανταφυλλίδου, Βασίλης Χατζόπουλος, Αγάπη Κανδυλάκη* «Μουσουλμανικές κοινότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Θεσμικό πλαίσιο και πολιτικές», Αθήνα Φεβρουάριος 2008, http://utopia.duth.gr/~vasshatz/Migration/%CE%9E%C2%9Cigration9_religion_S_haria.doc
- *Χαλήλ Μουσταφά*, δικηγόρος πρωτοδικείου Ροδόπης, «Η αντισυνταγματικότητα των αποφάσεων», “Βήμα Ιδεών”, Τεύχος 01.11.2009,

<http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20091101&nid=13974355&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>

- *Χαφίζ Τζεμαλή Μέτσο* (Μουφτής Κομοτηνής), «Η θέση της γυναίκας στο Ισλαμικό δίκαιο και η απάντησή μας στις επιθέσεις κατά του Ισλαμικού Δικαίου», 27/06/2007, άρθρο στο <http://www.muftikomotini.com/index.php?m=art&c=3&n=12>
- *Χρυσόγονος Κωνσταντίνος*, «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα», Νομική Βιβλιοθήκη, 2006

Πληροφορίες αντλήθηκαν και από τους κάτωθι ιστοτόπους:

- *Βικιπαίδεια* (ελληνική έκδοση της Wikipedia): <http://el.wikipedia.org/wiki/>
- α) ΕΕΔΑ Ετήσια Έκθεση 2003, σελ. 59-63:
<http://www.nchr.gr/media/zip/report2003.zip>,
β) Κείμενο απόφασης για τους δι' αντιπροσώπου τελούμενους μουσουλμανικούς γάμους στην Ελλάδα:
http://www.nchr.gr/media/gnwmateuseis_eeda/meionotites/mousoulmanikos_gamos_dia_antiproswprou2003.doc
- ΕΕΔΑ, «Η τέλεση γάμων ανήλικων παιδιών από τον Μουφτή στην Ελλάδα», 31.03.2005,
http://www.nchr.gr/media/gnwmateuseis_eeda/meionotites/apofasi_peri_tele_sis_gamwn_anilikwn_paidiwn_apo_moufti2004.doc
- *Εθνικό Τυπογραφείο* (επίσημη ιστοσελίδα): <http://www.et.gr/>
- *ΕΘΝΟΣ Online* (ψηφιακή έκδοση της εφημερίδας «ΕΘΝΟΣ»):
<http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11424&subid=2&pubid=41838991>
(ρεπορτάζ με τίτλο «Προσευχή 13.000 μουσουλμάνων στην Αθήνα», 16.11.2010)
- Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Human Rights Committee) – Γενικά Σχόλια (General Comments):
<http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/comments.htm>,
- *Ιερό Κοράνιο*: <http://tikaras.files.wordpress.com/2008/05/korani-greek.pdf>

- *Κέντρο Συμπαράστασης Παλινοστούντων Μεταναστών (ΚΣΠΜ):*
http://www.kspm.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=68&Itemid=95
- Πίνακας όπου εκτίθεται το status υπογραφής, κύρωσης και θέσεως σε ισχύ του ΔΣΟΚΠΔ για κάθε συμβαλλόμενο κράτος:
http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&lang=en
- Πίνακας όπου εκτίθεται το status υπογραφής, κύρωσης και θέσεως σε ισχύ του ΔΣΑΠΔ για κάθε συμβαλλόμενο κράτος:
http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-4&chapter=4&lang=en
- Πληροφορίες για το Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ:
http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/combating_discrimination/l33501_el.htm
- http://www.dide.ach.sch.gr/thriskeftika/news/state_church_relations_2006.doc
- α) Σύμβαση-Πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων:
http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/1_AtGlance/PDF_Text_FCNM_el.pdf
- β) Κατάσταση υπογραφής, επικύρωσης και θέσεως σε ισχύ της σύμβασης για κάθε συμβαλλόμενο κράτος:
http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/6_Resources/PDF_Table_Monitoring_en.pdf
- *Χατζηχαφούζ Μεμέτ Εμίν Σινίκογλου* (Μουφτής Ξάνθης), δήλωση αναδημοσιευμένη στο http://alithiastofos.blogspot.com/2009/11/blog-post_3345.html
- <http://www.iospress.gr/mikro2007/mikro20070127.htm>
(απάντηση στο <http://www.iospress.gr/ios2006/ios20061224.htm>)
- http://www.thebarrister.gr/modules/news/article.php?com_mode=thread&com_order=1&storyid=661
- Πρόταση Νόμου «για τη Ρύθμιση σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, θρησκευτικές ενώσεις και κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας»
http://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=77ee0436-4194-4830-87a6-2eefbf19e53a

NΟΜΟΛΟΓΙΑ

i. Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

- ΕΔΔΑ, 07.07.1986, Khan κατά Ηνωμένου Βασιλείου (αίτηση υπ' αριθ. 11579/85),
<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55489&sessionId=64192314&skin=hudoc-en&attachment=true>
- ΕΔΔΑ, απόφαση Σερίφ κατά Ελλάδας, 14.12.1999 (αίτηση υπ' αριθ. 38178/97),
<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=SERIF%20%20GREECE%20%202038178/97&sessionId=64239908&skin=hudoc-en>
- ΕΔΔΑ, απόφαση T.P. and K.M. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 10.05.2001, (αίτηση υπ' αριθ. 28945/95),
<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=3&portal=hbkm&action=html&highlight=&sessionId=64200586&skin=hudoc-en>
- ΕΔΔΑ, απόφαση Horpe κατά Γερμανίας, 05.12.2002 (αίτηση υπ' αριθ. 28422/95),
<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=HOPPE&sessionId=64200586&skin=hudoc-en>
- ΕΔΔΑ (τμήμα ευρείας σύνθεσης), απόφαση «Refah Rartisi (Κόμμα της Ευημερίας) και λοιποί, κατά Τουρκίας, 13.02.2003 (Αιτήσεις υπ' αριθ. 41340/98, 41342/98, 41343/98 και 41344/98),
<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=REFAH%20%20TURKEY&sessionId=63994459&skin=hudoc-en>
- ΕΔΔΑ, απόφαση Sahin κατά Γερμανίας, 08.07.2003 (αίτηση υπ' αριθ. 30943/96),
<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=SAHIN&sessionId=64200586&skin=hudoc-en>
- ΕΔΔΑ, απόφαση «Giündüz κατά Τουρκίας», 04.12.2003 (αίτηση υπ' αριθ. 35071/97),
<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=GUNDUZ%20%20TURKEY&sessionId=63994718&skin=hudoc-en>

- *ΕΔΔΑ, 05.02.2004, Κοσμοπούλου κατά Ελλάδα (αίτηση υπ' αριθ. 60457/00),*
<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=KOSMOPOULOU&sessionid=64178709&skin=hudoc-en>,
[=Δίκη 2004/1274, με παρατηρήσεις Μπέη Κ.,
<http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=5&mid=1479&mnu=3&id=20324>]
- *ΕΔΔΑ (τμήμα μείζονος σύνθεσης), 06.07.2010, Neulinger και Shuruk κατά Ελβετίας (αίτηση υπ' αριθ. 41615/07),*
<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=41615/07&sessionid=64178616&skin=hudoc-en>

ii. Πολιτικών Δικαστηρίων

- *ΑΠ 198/1924 (Α' Τμήμα), ΛΣΤ' Θέμις 1924/50*
- *ΑΠ 231/1932, Θέμις ΜΓ', 1932/622*
- *ΑΠ 105/1937, Θέμις ΜΗ', 1937/641*
- *ΑΠ 14/1938, Θέμις ΜΘ', 1938/328*
- *ΑΠ (Ολ) 322/1960, ΝοΒ 1961/1121*
- *ΑΠ (Ολ) 738/1967, ΝοΒ 1968/381*
- *ΑΠ 1723/1980, ΝοΒ 1981/1217 = ΕΕΝ 1981/725*
- *ΑΠ 1097/2007, ΧρΙΔ 2008/228*
- *ΑΠ 2113/2009, ΝΟΜΟΣ*
- *ΜονΠρΘηβών 405/2000, Δίκη 2001/1097 = ΝοΒ 2001/661 = ΝΟΜΟΣ*
- *ΜονΠρΧαλκίδας 1057/2000, ΝΟΜΟΣ*
- *ΜονΠρΡοδόπης 9/2008, Δίκη 2008/999 = ΝΟΜΟΣ*

iii. Διοικητικών Δικαστηρίων

- *ΣτΕ 1331/2001, Αρμ 2991/1263*
- *ΣτΕ 466/2003, ΝΟΜΟΣ*